

Вибори до міських дум та земств на Чернігівщині в 1917 р.

У даному повідомленні йдеться про Чернігівську губернію, яка ідентифікується у північній Лівобережній Україні. На той час територія губернії складала 54,6 тис. кв. км. [1] і поділялась на 15 повітів, до яких входило 187 волостей, 5780 населених пунктів, у т. ч. 19 міст і 49 містечок [2]. Населення краю налічувало 3148,9 тис. осіб, з яких лише 308, 7 тис. (трохи більше 1 %) мешкало в містах [3]. Найбільшими з міст були Чернігів (35,8 тис. жителів), Ніжин (52,3 тис.), Новгород-Сіверський (13,6 тис.) [4]. Саме в середовищі міського контингенту ще наприкінці XVIII ст. були створені міські думи – розпорядчі органи місцевого самоврядування. Виконавчими органами міських дум були міські управи, які створювалися з постійних та тимчасових комісій на чолі з виборним головою. Спочатку міські думи створювалися на становій основі, а наприкінці XIX ст. їх представництво забезпечувалось майновим цензом, і участь у виборах брали тільки власники нерухомості. У 1864 р. було створене земське управління. Складалося воно з повітових і губернських земських зібрань. В основу виборчої системи теж було покладено майновий та становий принципи, причому виборці поділялись на три курії; повітових землевласників, міських виборців, виборців від сільських общин. Наприкінці XIX ст. установлювалась становість виборчих груп з наданим переваг дворянству.

На початку XX ст. міські думи та земства були позбавлені будь – якої самостійності, їх функції фактично обмежувалися суто господарськими і культурно – освітніми питаннями. Натомість Тимчасовий уряд, вже з перших днів утворення, відвів цим органам провідне місце у формуванні місцевих органів влади. Оскільки міські думи, як і земства, репрезентували не всі громадські організації і верстви населення. Тимчасовий уряд намітив шляхи їх демократизації і репрезентативності. З цією метою при Міністерстві внутрішніх справ була створена “Особлива нарада з реформи місцевого самоврядування і управління”. 9 квітня 1917 р. загальні збори цієї наради ухвалили закон про вибори до міських дум, а в травні МВС прийняло закон “Про проведення виборів повітових і губернських земських гласних”, Такому оперативному розв’язанню законодавчих і розпорядчих нормативів сприяло те, що в основу цих актів були покладені раніше розроблені положення думської фракції кадетської партії.

Значення цих актів полягало насамперед у тому, що вони значно демократизували систему формування органів місцевої влади. Зокрема, встановлювалося загальне, рівне, пряме і таємне голосування. Пасивне (формальне) виборче право поширювалось на всіх громадян. Будь-які обмеження за національністю, віросповіданням, статтю не допускалися. До участі у виборах допускалися громадяни 20-річного віку. Але ж активне (фактичне) право отримували ті, хто постійно мешкав у місті, на території повіту та волості, чи мав там будинок, чи виконував службові функції, пов’язані з життям місцевого населення. Обмежень не передбачалося для військових міських гарнізонів. При цьому виборчого права позбавлялися губернські та повітові комісари, їх заступники, міліція (в травні це обмеження було скасовано), ченці, тощо. (Засуджені карні злочинці позбавлялися виборчого права терміном на один рік до

дум і до трьох років – до земств.).

Хоча майновий ценз скасовувався, все ж право участі у виборах залишалося за власниками міської нерухомості, незалежно від того, проживали вони в місті (в повіті та волості) чи ні, а також за особами, які не входили до складу сільських сходів і раніше не могли брати участь у виборчій компанії: общинники, поміщики, хуторяни, відрубники, службовці, торговці, священнослужителі, “третьй елемент”), що однозначно викликало негативну реакцію населення. Небезпека розв’язання проблеми полягала, таким чином, в ігноруванні соціальних проблем.

Підготовка до виборів у міські та районні думи Чернігівської губернії розпочалася практично одразу ж після опублікування закону [5]. 30 травня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив постанову про дільничі (районні) міські управління. Нею запроваджувалися в адміністративних центрах, навколо яких мешкало понад 150 тис. жителів, районні думи. У Чернігівській губернії вони були організовані в 19 міських поселеннях: в містах Погарі та Коропі, посадах Добрянці, Лужках, Воронці, Климові, Злинці, Митьківці, Чуровичах, Шеломах, Млині, Ардоні, Святці, Еліонці, в заштатному місті Нове Місто, в містечках Серединій Буді, Вороніжі, Нових Млинах та слободі Радуль [6]. Технічною підготовкою до виборів займалися безпосередньо міські думи, а у спрощених громадських управліннях збори уповноважених. На нагальних засіданнях обиралися комісії з числа гласних для проведення перепису населення і складання списків громадян, які мали право брати участь у виборах. Визначалися території міст, на які поширювалися вибори, кількість виборчих дільниць, тощо.

У зв’язку з тим, що думи по-різному справлялися з підготовчою роботою, вибори затягнулися на 6 місяців (з червня по листопад). Зокрема, у червні вибори відбулися у 6 містах губернії, у липні – у 16, у серпні – у 8, а у період з 2 вересня по 1 листопада – у 4 [7].

Основними причинами такого стану були, в основному фактори соціально-економічного порядку: відток населення на заробітки, загострення продовольчого питання, тощо [8].

І все ж участь населення у виборчій компанії була порівняно високою: від 30 до 75 відсотків населення [9]. Найнижчий відсоток проголосувавших відмічався в Чуровичах та Митьковці Новгород – Сіверського повіту – 32,2 % та 34,3 % відповідно [10]. Найвищий відсоток в Воронці та Суражі – 75,2 % та 75 % населення [11].

У виборах до дум взяли участь практично всі політичні партії та групи, які існували в губернії, а також громадські організації (наприклад, в Новгород-Сіверську – виконавчий комітет громадських організацій і рада робітничих, солдатських і селянських депутатів, в Коропі та Острі – рада робітничих і солдатських депутатів), професійні спілки (в Коропі професійна спілка швеців та ковалів, в Борзні – спілка ремісників) [12]. Всі ці організації балотувалися за списками, яких налічувалося декілька десятків. Вибори перетворилися на огляд політичних сил. Кількість балотуваних списків в ряді міст вражає. Так, в Ніжині балотувалося в гласні 19 списків, в Борзні, Конотопі, Березному – 13, в Сосниці, Погарі, Стародубі – 12, в Чернігові, Козельці, Коропі, Мглині, Новозибкові – 10 [13]. Така кількість списків аж ніяк не свідчила про рівень політичної активності населення. Так, у Козельці балотувалося 10 списків, але за свідченням “Чернігівської земської газети”, вони “носили случайный и безцветный характер,

анекоторые даже составлены наличной симпатин друг к другу” [14]. В ряді населених пунктів, Ніжині, Березному, посадах Святському, Еліонці, Чуровичах, Митьківці з'ясувати політичне спрямування таких списків не можливо, оскільки вони виявилися абсолютно аморфними. Із-за відсутності чітко окреслених політичних платформ і програм вони балотувались за списками безпартійних [15]. Зокрема, в проаналізованих нами відомостях по 32 міським та районним думам нараховуємо 88 безпартійних списків. При цьому зареєстровані в них кандидати пройшли до всіх міських і районних дум губернії, одержавши абсолютну перемогу в 7 містах, де за них проголосувало 100% виборців [16].

В безпартійних списках можна виділити і українські, які балотувались у 7 містах. Зокрема, в Глухові, де список трудовиків - українців отримав 32, 9 % голосів (11 депутатських місць в думі). В Городні список товариства “Просвіти” разом із спілкою квартиронаймачів та польським товариством здобув 16, 5 % голосів (4 місця в думі). В Ніжині спільний список “Просвіти” і військового товариства ім. П. Полуботка та окремих список військового товариства, отримали в сумі 13 % голосів і 9 депутатських місць [17].

Списки українських партій були нечислені. В Чернігові була реалізована тактика національного блоку. Це виявилось у створенні українського списку демократичного блоку у складі УПСФ, поляків і професійної спілки урядових і громадських організацій міста, який отримав 27, 3 % голосів, тобто відносну більшість [18]. Приблизно таким був відсоток голосів етнічних українців і поляків у складі населення міста (10800 українців, або 27 %, 800 поляків – 2 %) [19]. Блок української та єврейської демократії в Острі отримав 9 % голосів виборців і 2 місця в думі [20]. Щось подібне до українського соціалістичного блоку було в Глухові-2, 6 % – 1 місце в думі [21]. У Воронежі Глуховського повіту спільний список селянської спілки і УПСР отримав 6, 2 % (1 місце в думі). Значно більше голосів отримав окремих список селянської спілки в Борзні - 16, 2 % і 5 місць в думі [22]. Спробу партій балотуватися за окремими списками не можна оцінити однозначно. Якщо, наприклад, у Конотопі за список УПСФ було подано 122 голоси (1 %) і вони не ввійшли до складу думи, то в Шостці і Конотопі окремих список партії УСДРП отримав відповідно 40 і 40, 5 % голосів виборців [23]. В цілому по губернії українські соціалісти отримали 5, 84 %, УПСФ – 3, 74 %, безпартійні українські списки – 3, 87 %.

Російські соціалісти були представлені на виборах списками від партії есерів у Клинцях» Новозибкові, Воронежі, списками від РСДРП (меншовиків) у Козельці, Клинцях, Новозибкові, списками від рад робітничих, солдатських та селянських депутатів (окрім вище названих міст, балотувались також у Злинці і Погарі) і списками від соціалістичного блоку.

Соціалістичний блок сформувався у Чернігові, Ніжині, Городні, Стародубі, Сосниці, Глухові, Суражі, Конотопі та Кролевці [24]. До нього входили, меншовики, есери, трудовики та Бунд. Цей блок користувався помітним впливом. Так, у Городні за нього проголосувало 41, 5 % виборців, в Кролевці – 33,7 %, в Чернігові – 26 %, де вони отримали відповідно – 11, 10 і 16 депутатських місць [25]. Помітного успіху на виборах в Клинцях досяг список РСДРП (в блоці з Бундом), отримавши 46 % голосів і 13 депутатських місць [26]. Натомість у Злинці і Новгород-Сіверську успіху досягли списки від рад, які отримали відповідно 45 % голосів (3 місця) і 35 % (9 місць) [27]. В цілому в губернії помірковані російські

соціалісти отримали 20,95 %. Як зазначає В. М. Бойко, цей показник був найменший серед українських губерній [28], але на Чернігівщині він склав найбільшу питому вагу.

Більшовики за окремими списками балотувались лише в Чернігові, де вони одержали 3 % голосів виборців і 2 місця в думі, в Конотопі – 11, 9 % голосів і 5 місць тав Клинцях – 9% голосів – 2 місця. По губернії в цілому вони отримали 2, 45% виборчих голосів [29].

Лише у восьми думах балотувались також списки від партії кадетів. В трьох містах: Чернігові, Конотопі та Ніжині вони увійшли до блоку з “прогресивними” виборцями, безпартійними та трудовиками. Отримавши відповідно 23,9 % – 14 місць, 4,2% – 2 місця, 2,6% – 2 місця [30]. За них у губернії проголосувало 5,07%. Праві списки балотувались лише в Чернігові та Козельці і великого успіху не мали, за них проголосувало 0,4 % виборця [31].

Особливість політичної палітри Чернігівщини склала наявність єврейських соціалістичних партій, які балотувалися з іншими партіями. Так, Бунд в Чернігові, Конотопі, Глухові, Городні та Стародубі входив до російського соціалістичного блоку, в Ніжині – до єврейського соціалістичного блоку, а в Клинцях балотувався по есдеківському списку. За окремим списком Бунд балотувався лише в Борзні, отримавши 4,1 % голосів і 1 місце в думі [32]. У Чернігові був створений єврейський соціалістичний блок (у складі Поалей-Ціон (П.-Ц.) і Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (ОЄСРП)), який отримав 4 % голосів і 3 місця в думі та в Ніжині, у вигляді об'єднання всіх єврейських соціалістів – 6 % голосів і 4 місця [33]. Окремо, балотувався П.- Ц. у Клинцях і Новозибкові, Целей - Ціон – у Суражі, ОЄСРП – у Стародубі, Сосниці, Новозибкові, Конотопі, Суражі [34]. Однак по губернії за самостійними списками ці партії отримали лише 1,68 % голосів. Натомість більшим впливом серед єврейської частини населення користувалися списки правого напрямку: сіоністи і єврейські громади з майже обов'язковою участю сіоністів. Такі списки балотувалися в 12 містах. Лише в Новозибкові сіоністи та єврейський громадський комітет йшли окремо (отримали відповідно 6,1 % і 15,1 % голосів) [35]. Найбільших успіхів ці організації досягли у Новгород-Сіверську (14,3 % голосів і 4 місця в думі), Конотопі (13,8 % - 6 місць) та у Чернігові (7,2 % – 4 місця) [36]. По губернії єврейські списки отримали 7,68 %. Крім них, в 14 містах губернії балотувалися і безпартійні єврейські списки, за які проголосувало 4,01 % виборців.

Підбиваючи підсумки виборів, слід зробити висновок про низьку політичну структурованість міської громадськості губернії – це, по-перше. По-друге, серед населення помітно різке падіння авторитету і впливу партії кадетів. Натомість помітним впливом користувалися партії соціалістичного блоку, єврейські партії і громадські організації. Очевидно, це пояснювалося історичним фактором – місцем осідлості єврейського населення. В цілому ж аморфність політичної орієнтації міських виборців слід пояснити особливістю міського цензу – наявністю абсолютної переваги в ньому багаточисельних містечок, які фактично були великими селами, Цей фактор помітно вплинув і на підсумки виборів до органів земського самоврядування, які проводились на основі закону “Про волосне земське управління”, прийнятого 21 травня та “Наказу про проведення виборів волосних земських гласних” підписаного 11 червня. Згідно з законом ліквідувався інститут волосних сходів, волосних правлінь, старшин і судів, а також земських

начальників. Натомість створювались волосні земства, структуровані у волосні земські збори та управи. Основний обсяг робіт у ході виборчої компанії виконували чиновники повітових управ. Вони формували виборчі комісії, визначали межі округів, організовували перепис населення та розраховували кількісний склад кандидатів у гласні [37]. Чернігівським губернським комісаром 21 червня було скликано спеціальну нараду з питань проведення виборів до волосних земств. Безпосереднє керівництво виборчою компанією було покладено на особливу нараду на чолі з губернським комісаром, до якої увійшли представники губвиконкому громадських організацій, рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, голови губернської і повітових земських управ, окружного суду і член губернської земської присутності [38]. Для проведення виборів Тимчасовим урядом губернії було асигновано 91000 руб. [39]. Однак підготовка до виборів проводилася на низькому організаційному рівні, з порушенням закону: списки виборців склалися не за алфавітним порядком, з великими пропусками, жінки не включалися до цих списків [40]. Це вкрай негативно впливало на подальші вибори до повітових земств, а згоді і до Установчих зборів. Сумбурно діяв і Тимчасовий уряд, спочатку скоротивши строки проведення виборів, а потім порекомендувавши поряд з мажоритарною системою голосування застосувати також пропорційну. Це призвело до того, що вибори в губернії були призначені тільки на 3 вересня [41]. У половині ж волостей результати цих виборів з різних причин були скасовані і були призначені повторні на 8 вересня, а в Городнянському повіті в п'ятьох волостях перенесені аж на 29 жовтня, в той час як Тимчасовий уряд планував відкрити Установчі збори 30 жовтня [42].

Найбільш вагомою причиною скасування результатів виборів був абсентеїзм виборців. Якщо, наприклад, у 14 волостях Борзнянського повіту прийшло проголосувати 51 % виборців, то в дев'яти чисельність тих, хто не з'явився на вибори, становила лише половину: у Борзнянській – 48%, Велике – Загорівській – 47%, Ічнянській – 4,3%, Івангородській – 38%, Комарівській – 46 %, Парафіївській – 37 %, Фастівській – 40 %, Шаповалівській – 44 % та Плисківській – 38 % [43]. Як правило, на повторних виборах спостерігалась тенденція зменшення виборців. Якщо, приміром, в Мутинській волості Кролевецького повіту 3 вересня на вибори з'явилося близько 60 % виборців, то на повторні лише 10 [44]. А по губернії у повторних виборах брало участь лише близько 15-25 відсотків виборців [45].

Причину такого становища керівники земств вбачали в неорганізованості, несвідомості, байдужості селян до нових земських установ, затягуванні виборів до нового врожаю, у відсутності агітаційної роботи. Серед селян поширювалися чутки про арешт тих, хто візьме участь у голосуванні, або застосуванні грошового збору в два рублі. Інколи на вибори доводилося закликати, б'ючи на сполох, як це сталося в селі Тур'я Городнянського повіту [46]. На селах нерідко траплялися випадки відкритої боротьби проти земств, звинувачуваних у запровадженні монополії на продовольчі товари [47].

Підсумки виборів показали, що на відміну від міських та районних дум волосні земства не стали осередками гострої політичної боротьби. Це засвідчують нечисленні партійні списки кандидатів у гласні, які переконують, що політичні партії в сільській місцевості не були організаційно оформлені. Хоча подекуди на виборах висувалися і партійні списки. Так, списки від соціалістичного блоку були висунуті в Сновській та Тупічевській волостях, в Бабській та Сосницькій волостях

від трудовиків та есерів. Окремими списками виступали селянські спілки в Борзнянській, Глухівській, Менській та Сосницькій волостях. Проте безпартійні списки, як і під час муніципальних виборів, переважали на в сій території губернії [48].

В ході виборів до волосних земств розпочалася підготовка до виборів земств повітових. Згідно з законом “Про проведення виборів повітових і губернських земських гласних” механізм виборів практично залишився майже незмінним, проте на відміну від волосних, повітові вибори проводилися на пропорційній основі від двох курій – міської та сільської. Незважаючи на деякий досвід, набутий при виборах волосних земств, вибори до повітових затягнулися на три місяці (з вересня по листопад) [49].

Виявилося, що до цих виборів населення губернії поставилося ще індеферентніше, ніж до волосних, і байдужість виборців стала повсюдною. Так, у селі Держанівці Козелецького повіту з 885 виборців голосувало лише 38 %, в той час як на волосних – 60. В Борзнянському повіті на вибори з’явилася 21,2 % (на волосних – 51 %), зокрема у Борзнянському окрузі голосувало 23 %, Ічнянському – 25 %, Комарівському – 22 %, Фастівському – 26,3 %, по м.Борзні лише 9,2 % [50]. В деяких місцях абсентеїзм поглиблювався, як наприклад, в Дарницькій волості Остерського повіту, де вибори були зірвані натовпом солдат [51].

На відміну від попередніх виборів, у виборчій компанії до повітових земств активізували діяльність політичні партії, між якими нерідко точилася боротьба. Так, у селі Медведове Стародубського повіту боротьба розгорнулася між групою безпартійних та соціалістами – революціонерами, у якій перемогу одержали останні. В Козелецькому повіті конкурували п’ять списків, перемогу здобув блок соціалістичних партій (список № 3), в Держанівці переміг список Козелецького з’їзду селянських депутатів, у Сосниці до земства були обрані два кадети (М.К.Шматько та Н. Р. Каравко) [52].

Губернські збори формувалися з гласних, обраних повітовими земськими зборами та міськими думами. Процес виборів був значно спрощений: різні групи повітових земських зборів складали списки кандидатів і подавали їх голові зборів. Кількість кандидатів у ньому не перевищувала загальної чисельності гласних, яких необхідно було обрати. Голова зборів нумерував списки і в день виборів вивіщував їх у залі засідань. Кожен гласний повітового земства міг голосувати тільки за один список. У відповідності з кількістю поданих голосів визначалося, скільки кандидатів з кожного списку було обрано губернськими гласними.

Отже, слід відзначити, що Тимчасовий уряд, запроваджуючи демократичні вибори на принципах загального, рівного, прямого і таємного голосування визначив чітку вертикаль органів місцевого самоврядування: районні думи - міські думи – центр та волость – повіт – губернія – центр. Цим актом Тимчасовий уряд ставив за мету заповнити вакуум виконавчої влади зверху донизу і одночасно намагався демократизувати думську та земську системи управління. Наскільки ефективною була б ця система, стверджувати можливості немає, так як Тимчасовий уряд було невдовзі скинуто. На нашу думку, пріоритетність загального виборчого права в умовах революції, повинна всеж поступатися радикальним змінам в галузі соціальне - економічної політики.

Література:

1. Великая Октябрьская социалистическая революция. - 3-е изд., доп.-М., 1987.- С. 578.
2. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 867.
3. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. - К., 1983. - С. 49.
4. Там же.-С.49.
5. Державний архів Чернігівської області (далі -ДАЧО), ф. 145, оп. 3, спр. 2785, арк. 17; спр. 2787,арк. 45; спр. 2781, арк. 69; спр. 2788, арк. 82; спр. 2793, арк. 73.
6. Там же, оп. 1, спр. 776, арк. 1.; Дело народа.-1917. - 8 апреля.
7. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2828 - 2868.
8. Там же, спр. 2862, арк. 5 звор.; спр. 2860,арк. 1.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в Києві (далі - ЦДАВО України), ф. 1115,оп. 1,спр. 48, арк. 102, 111, 126- 127, 129, 139, 243, 246, 270, 293.; ДАЧО, ф. 145, оп. 3,спр. 2829, арк. 9, 14;спр. 2830, арк. 10;спр. 2832, арк. 16 - 16 звор.; спр. 2833, арк. 12; спр. 2834,арк. 5; спр. 2835,арк. 12 звор.; спр. 2837, арк. 6-6 звор.; спр. 2838,арк. 9;спр. 2840, арк. 28; спр. 2841, арк. 13; спр. 2851, арк. 16; спр. 2850,арк. 4 - 4 звор.; спр. 2849, арк. 4 звор.
- 10.Там же, спр. 2847,арк. 11 звор.; спр. 2867, арк. 15.
11. Там же, спр. 2849, арк. 4 звор., 7; спр. 2861, арк. 11.
12. Там же, спр. 2842,арк. 13; спр. 2832,арк. 40 звор.; спр. 2834,арк. 5 звор.; спр. 2832,арк. 40 звор.; спр. 2829, арк. 9 звор.
13. Там же, спр. 2829, арк. 9 - 9 звор.; спр. 2832,арк. 40 звор.; спр. 2835, арк. 14 - 14 звор.; спр. 2836, арк. 16; спр. 2838, арк-9 звор.; спр. 2843, арк. 7; спр. 2850, арк. 4 - 4 звор.; спр. 2860, арк. 39; спр. 2864, арк. 9.; ЦДАВО України, ф. 1115,оп. I, спр. 48, арк. 99, 111, 243.
14. Черниговская земская газета (далі - ЧЗГ). -1917. -1 августа.
15. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 100, 257; ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2837, арк. 6 звор.;спр. 2847, арк. 11 звор.; спр. 2864, арк. 15; спр. 2864, арк. 9.
16. Там же, спр. 2846, арк. 12.; спр. 2864, арк. 9; спр. 2867, арк. 15, 17.
17. Там же, спр. 2848, арк. 2, 9.; ЦДАВО України, ф. 1115, оп.1, спр. 48, арк. 101 - 101 звор., 110.; Известия Нежинского общественного комитета. -1917. - 3 июля.
18. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 138, 139.; ЧЗГ. -1917. - 15августа.
19. Статистика Украины: Сборник. 18. – Харьков,1920. - С. 5.
20. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2834, арк. 5 звор., 8 звор.
21. Там же, спр. 2848, арк. 2, 9.
22. Там же, спр. 2869, арк. 3; спр. 2829, арк. 9.
23. Там. же, спр. 2860, арк. 23, 38.; ЧЗГ. - 1917. -15 августа.
24. ЦДАВО України , ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 139.; ДАЧО, ф. 145, оп. 3., спр. 2830, арк. 10; спр. 2836, арк. 16; спр. 2838, арк. 9; спр. 2848, арк. 9; спр. 2861, арк. 10 звор.; спр. 2860, арк. 39; спр. 2841, арк. 13 звор.; Известия Нежинского общественного комитета. - 1917. - 3 июля.
25. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 110, 139.; ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2830, арк. 10; спр. 2841, арк. 11, 18.
26. Там же, спр. 2845, арк. 25.

27. Там же, спр. 2839, арк. 8; спр. 2842, арк. 12.
28. Бойко В. М. Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917р. -К., 1997. - С. 101.
29. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 139.; ДАЧО, ф.145, оп. 3, спр. 2860, арк. 23; спр. 2845.
30. ЦДАВО України. ф. 1115, оп. 1,спр. 48, арк. 101 - 101 звор., 139.; Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий. - К., 1978. - С. 152.; ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2860, арк. 23.; Известия Нежинского общественного комитета.- 1917. - 3 июля.
31. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 139 - 139 звор., 243.
32. ЧЗГ.-1917. - 15 августа.; ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 9, 110.;ДАЧО, ф. 145, оп. 3,спр. 2836, арк. 16.; Известия Черниговского губернского исполнительного комитета - 1917. - 29 августа.; ЦДАВО України,ф. 1115,оп. 1,спр. 48,арк. 293.
33. Там же,арк. 139 - 139 звор., 101 - 101 звор.
34. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2845, арк. 25; спр. 2843, арк. 7, 10; спр. 2861, арк. 10 звор.; спр. 2836, арк. 16; спр. 2838, арк. 9; спр. 2860, арк. 23, 60.
35. Там же, спр. 2843,арк. 10.
36. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 102 - 103, 139; ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2860, арк. 23.
37. Россия. (1917. Февраль -- октябрь.) Законы. Постановление Временного правительства о волостном земском управлении. - [Временное положение о волостном земском управлении. - правила о проведенный в действие временного положения о волостном земском управлении]. - Екатеринослав, 1917. - С. 15 - 24.
38. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 856, арк.6 звор.; спр. 858, арк. 12 -12 звор.; ф. 127, оп. 254 а, спр. 87, арк. 1.
39. Там же, ф. 127, оп. 254 а, спр. 87, арк. 2.
40. ЧЗГ. - 1917. -18 нюня.
41. ЧЗГ. - 1917. - 3, 6, 13, 17 октября, 17 ноября.
42. Известия Городнянского уездного исполнительного комитета - 1917. - 19 октября.;
Известия Черниговского губисполкома и продкомитета. -1917. -18 июля.
43. ЧЗГ. -1917. -15 сентября.
44. ЧЗГ. - 1917. - 17 октября.
45. ЧЗГ. - 1917. -3 октября.
46. Известия Городнянского уездного исполиительного комнтета. - 1917. - 19 октября;
ЧЗГ. -1917. - 15, 19 сентября, 3, 10 октября.
47. Известия Городнянского уездного исполнительного комитета - 1917. - 19 октября; ЧЗГ. - 1917. - 15, 19 сентября, 3, 10 октября.
48. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 49, арк. 130 - 132, 144 -146 звор.
49. ДАЧО , ф. 145, оп. 2, спр. 864, арк. 76; спр. 867, арк. 9; спр. 868, арк. 34;
ЧЗГ. - 1917. - 22 сентября, 3, 10 октября, 10 ноября.
50. ЧЗГ. - 1917. - 10 окгября, 10 ноября.
51. ДАЧО, ф. 145,оп. 2, спр. 864, арк. 76.
52. ЧЗГ. - 1917. - 3, 6, 17 октября.

Парламентські виборчі кампанії у Лівобережній Україні (історичний досвід)

Аналіз даних парламентських виборів у Лівобережній Україні напр. 1917 - на поч. 1918 рр. становить науковий інтерес в кількох ракурсах.

Перш за все, на регіональному матеріалі виявляється міра “вкоріненості” самої ідеології представницького конституційного ладу в масовій свідомості та політичній поведінці населення. Українське Лівобережжя з його розмаїттям економічних укладів та соціальних структур в даному сенсі більш репрезентативне, аніж решта регіонів України.

Окрім того, вибори і до Всеросійських, і до Українських Установчих зборів, кожен по своєму, стали своєрідним плебісцитом у питанні про ставлення до української державності, що саме тоді народжувалась -Української Народної Республіки, проголошеної ІІІ-м Універсалом Центральної Ради 20 (7) листопада 1917р. Тож успіх чи поразка, української національної демократії в цих кампаніях у ключовому регіоні (а саме такого значення набували губернії Лівобережжя) ставали факторами державотворчого процесу в цілому.

І нарешті, вибори, які пройшли в листопаді 1917 р. та в січні 1918 р., в обстановці перманентної політичної кризи, як ніщо інше, зафіксували властиву саме революційній епосі динаміку політичних настроїв електорату, яка, в свою чергу, прояснює глибинні причини тих змін, що сталися в Україні на початку 1918р.

Отже, вибори продемонстрували, перш за все, наростаючий абсентеїзм електорату. Це явище, відмічене оглядачами ще під час муніципальної кампанії у червні-липні 1917 р., набуло значних масштабів на виборах до російської Конституанти в середині листопада т. р. Якщо в типово “селянських” за соціальною структурою, Чернігівському та Полтавському виборчих округах не голосували, відповідно, 38% та 37% “списочних” виборців, то в промисловому Харківському цей відсоток сягнув аж 45 [1] . В останньому випадку це - вище за середній показник “неявки” по українських округах - 42%.

Окреслюється характерна тенденція, що отримала продовження в решті округів: активність виборців (щонайменше їх явка на вибори) в аграрних губерніях була помітно вищою, ніж в більш урбанізованих, з вищими пропорціями промислового населення. Відповідний показник по “аграрній” Волині (67%) - близький до параметрів Полтавщини та Чернігівщини (63-62%), тоді як явка на вибори в індустріальному Катеринославському окрузі (55%) була такою ж як на Харківщині. У ще одній промисливо розвиненій та більш урбанізованій губернії - Херсонській - цей показник взагалі падав до критично низького - 46%. Причому в містах абсентеїзм був більш поширеним, ніж на селі [2].

Між іншим, цей факт суперечив прогнозам та позірним схемам ідеологів вітчизняного лібералізму, починаючи І.Петрункевичем і закінчуючи П.Мілюковим, які (правда до революції) вважали природним осілком конституційно-парламентської ідеї саме промислові центри, які мали повести за собою сільську периферію. На практиці вийшло скоріш навпаки: саме село виявило більшу

організованість разом з імунітетом щодо ліворадикальної ідеології, своїм вістрям спрямованої на класовий розкол суспільства і проти представницької демократії в особі Установчих Зборів. І справа тут не лише в розвинених навичках корпоративно-громадської самодисципліни, а й в наявності досить розвинутої класової організації в особі “селянських спілок” чи Рад селянських депутатів (останні сформувалися лише на Харківщині та Херсонщині). Проведене нами співставлення показує тісну залежність між електоральною дисципліною та географією сільської мережі “селоспілок”, кооперативів та ін. елементів селянської самоорганізації. В той же час, саме з промислових районів, вражених класовим протистоянням та пробільшовицькими настроями, походила головна небезпека для парламентаризму, який народжувався. Наступна кампанія - вибори до Українських Установчих Зборів (у середині та другій половині січня 1918 р.) - принесла результати, що, на перший погляд, суперечать наведеним вище висновкам і які стали просто приголомшливими для прибічників Центральної Ради. Адже саме з українською Конституантою пов’язувались надії на легітимацію УНР.

Всього на Лівобережжі правом голосу скористалися лише бл. 1/4 виборців, вдвічі менше, аніж в сусідніх правобережних губерніях.

Проте, складники цього справді сумного для української демократії результату – різні і потребують більш конкретного з’ясування.

Насамперед відзначимо, що падіння інтересу до цих виборів спостерігалось повсюдно ще до самого голосування. Газета ЦК Української селянської спілки – “Народна воля”, – що, як ніхто інший, була обізнана зі справжнім станом справ на селі, свій огляд виборчої кампанії 1 січня 1918 р. озаглавила вельми промовисто: “Не цікавляться виборами”. “У селянства почав пропадати всякий інтерес до цих найважливіших для нього виборів” – не без ноти розчарування констатувала ця найбільш тиражна українська газета [3]. Двома тижнями пізніше те ж саме відмічала й “Робітничка газета” – орган ЦК урядової партії – УСДРП [4]. Незабаром ці невтішні констатації отримали й статистичне підтвердження у вигляді втрат електорату, зафіксованих виборчими комісіями повсюдно, щоправда, в різних параметрах (на цьому ми докладніше зупинимося в іншому зв’язку). Сама Головна комісія у своїй підсумковій доповіді резюмувала: майже на половині території України вибори зовсім не відбулися [5]. У якості типового прикладу (одного з дуже багатьох) вона наводила Новгород-Сіверський повіт Чернігівщини, що у ньому “вибори пройшли майже без всякого до них інтересу, за значного абсентеїзму виборців” [6].

Таке явище (воно, на жаль, ще не дістало належного пояснення істориками та соціологами) в загальному плані обумовлювалось неефективністю демократичних форм політики на фоні кризи, що нестримно розросталася. Для пересічного виборця, до того ж малограмотного або й зовсім неграмотного в такому разі втрачався сам смисл голосування. Тим більше, що й розчаровували практичні результати попередньої кампанії: Всеросійські Установчі Збори, на обрання яких було затрачено стільки часу, сил та коштів так і не запрацювали, будучи розпущені Раднаркомом 6 січня 1918 р.

Та все ж, було б явним перебільшенням пов’язувати неявку на вибори до української Конституанти лише з цим ефектом “втоми від голосування”.

Далеко більше значення, на наш погляд, мала організація влади на місцях, її політичне спрямування. Регіон Лівобережжя (втім, як і вся Україна)

продемонстрував досить прозорий зв'язок між організаційно-політичною функцією влади та результатами голосування. Той факт, що губернські та повітові центри опинилися тут в руках більшовиків (або ж більшовицько-лівоесерівських блоків) напередодні чи в ході голосування, багато в чому передвизначив і масовість явки, і часто навіть результати голосування; виборці були просто дезорієнтовані.

Як відомо, більшовицькі організації в Україні вважали участь у виборах до Українських Установчих Зборів лише проблемою тактичної доцільності в рамках загального курсу на встановлення влади Рад (як приклад, можна навести постанови розширеної наради їхніх організацій у Південно-Західному краї, що відбулася в Києві на початку грудня 1917 р. [7]). Тож там, де вони контролювали ситуацію, вибори або зривались, або просто заборонялися. Характерне тому підтвердження знаходимо в Харківському окрузі. Вже через два дні після проголошення в Харкові Криворізько-Донецької Республіки, 2 лютого 1918 р. окружна комісія отримала з губвиконкому Рад розпорядження про скасування виборів і негайне припинення підготовки до них [8]. На той момент це рішення, зініційоване лідерами Харківської організації РСДРП/б/ (Ф. Сергєєвим, В. Жаковим та ін.) уже отримало формальну підтримку Рад робітничих та солдатських депутатів, що було не дивним, враховуючи абсентеїзм у містах. VI губернський селянський з'їзд, контрольований тими ж більшовиками та лівими російськими есерами, теж в цілому схвалив позицію останніх, переголосувавши небагатьох прибічників Центральної Ради [9]. І хоча згодом губвиконком Рад селянських депутатів став в опозицію курсові на відторгнення Харківщини від УНР, реального значення це вже не мало. 2 млн. виборців “випали” з виборчого процесу (а це – бл. 15% усього електорату).

У решті губерній Лівобережжя, що лежали на маршрутах просування червоногвардійських загонів на Київ і “радянська” яких носила досить поверховий характер на момент виборчої кампанії (нова влада тут ще не встигла зконсолідуватися на губернських рівнях) цей процес зазнав численних втрат на повітових рівнях і нижче. На Чернігівщині вибори були зірвані на території 5 повітів з 16 [10]. Або ж вони зривались на дільничному рівні. Наприклад, у Городнянському повіті голосування не відбулося на 11 дільницях з 58. “Причина непроведення виборів – тиск з боку більшовицьких загонів” – повідомляла місцева виборча комісія. [11]

Подібні явища носили непоодинокий характер практично скрізь. На Правобережжі справжній “червоний смерч” пронісся над повітами, які знаходилися в зоні дій “революційних армій” Південно-Західного фронту. В одному з них, Овруцькому, наприклад, вибори були зірвані на 4-х дільницях з 6-ти - внаслідок “агітації Совдепів” та шантажу більшовицьких частин [12]. Звичайно, було б найвним дорікати за це більшовицьким вожакам, які не зуміли втримати своїх прибічників навіть в рамках звичайного правопорядку (не кажучи вже про демократію): вони навіть не намагалися цього робити.

Подібні явища свідчать скоріш про слабкість, а точніше дифузію української республіканської влади, яка, всупереч амбіціям та претензіям на міжнародне визнання (нагадаємо, що саме під час виборів був виголошений IV Універсал), навіть не спромоглася провести вирішальну для себе кампанію організовано й своєчасно (вибори мали бути проведені ще в останніх числах грудня 1917 р., в більш сприятливій для цього обстановці).

На ставлення населення до цих виборів – а отже й до самої Української держави – наклав вагоме відбиття ще й етнополітичний фактор-етнічний склад населення та партійно-політичної еліти з відповідними орієнтаціями на загальноросійський чи український вектори державотворення. Якщо на попередніх виборах цей фактор проявлявся завуальовано – у формі голосування за списки загальноросійських чи українських партій, – то тепер значна частина електорату загальноросійських партій просто “проголосувала ногами”, в такий спосіб виражаючи своє ставлення до Української Держави. Звертає на себе увагу той факт, що в районах з переважно російським чи змішаним населенням ця кампанія не дістала підтримки ні серед населення, ні з боку політичної еліти, настроєної проросійськи і “обласницьки” (мається на увазі невизнання нею юрисдикції УНР над певними територіями). Цей факт перегукується з відомими дослідникам сепаратистськими ухвалами Катеринославської та Одеської міської дум. Одеських Рад робітничих та солдатських депутатів, цих же організацій в Харкові. Йдеться, отже, про тенденцію, яка отримала продовження на виборах до Українських Установчих Зборів.

На Чернігівщині вони зірвалися в 5-ти північних повітах – Новозибківському, Мглинському, Погарському, Стародубському та Новгород-Сіверському [13].

В індустріальному Катеринославському окрузі найнижча - і менша 50% - явка виборців відмічалась у східних повітах – Бахмутському, Маріупольському, Слов'яносербському. А в самих промислових містах губернії вона опускалась до “символічних” величин - 13, 4% (у Катеринославі), 16, 5% (у Луганську), 7, 2% (у Бахмуті), 27, 7% (у Маріуполі) [14].

Вибори в цілих округах - як Валуйському, Путивльському, Острогожському, Богучарському та, як вже зазначалось, Харківському були скасовані більшовицькими властями саме з урахуванням індиферентного ставлення до них серед населення. Як, до речі, і в 2-х південних – Одеському та Таврійському [15]. Ця тенденція відображала ще один комплекс об'єктивних протиріч того часу, які теж не знайшли розв'язання в рамках політики Центральної Ради. Етноцентристські підходи, закладені в цю політику, при повній відсутності її соціально-економічної, та регіональної складових і організаційній слабкості, надто ж на окраїнах УНР, – все це перодило зворотню реакцію байдужості, або й відчуження від української державницької ідеї. Цим і скористалися противники УНР.

Навпаки, в міру просування в глибинні райони України, з населенням більш однорідним в етносоціальному плані, електоральна дисципліна в цілому зростала (хоч ця тенденція мала свої “випадіння”). На Чернігівщині, зокрема, явка виборців наростала з півночі на південь губернії, сягаючи “потрібних” “50 плюс 1” в південних повітах – Ніжинському, Борзнянському та Остерському [16]. На Катеринославщині цей показник піднімався зі сходу на захід округу; починаючи з Павлоградського та Катеринославського повітів і далі на захід в виборах брали участь більше половини списочного складу виборців [17]. І нарешті, в в глибинній Полтавській губернії втрати електорату виявились взагалі помірними (крім самої Полтави) і явка виборців вище 50% зафіксована в 7 повітах з 9-ти [18].

Звичайно, ми далекі від того, щоб приписувати подібні перепади одній лише етнічності. Однак, її вплив годі заперечувати.

Висловлені нами вище зауваження та оцінки отримують логічне продовження в результатах аналізу партійно-політичних орієнтацій населення.

Правда, при цьому слід врахувати впливи “персонального фактору”: виборець у провінції, навіть за пропорційної системи, голосував за імена, йому тим чи іншим чином знайомі особисто. Під цим кутом зору, скажімо, балотування по “українському” списку на Київщині М.Грушевського, В.Винниченка та С.Петлюри було цілком логічним кроком: тут їх знали краще ніж де-інде. З тих же міркувань заступник М.Грушевського в Центральній Раді – М. Шраг – був виставлений в такому ж списку на рідній Чернігівщині, де сімейство Шрагів було відомим і шанованим. А голова ЦК Української селянської спілки М.Ковалевський боровся за мандат на Полтавщині, де він починав політичну кар’єру і де його добре знав селянський актив (та кооператори). Агітаційні вояжі заїзджих партійних знаменитостей в листопаді 1917 р. мало чого вартували (втім як і пізніше). Так, поїздка лівоесерівської “зірки” М.Спиридонової по Волині нічим не допомогла її партії: вона в цьому окрузі зазнала нищівної поразки. Тим важливіше підкреслити наступне: вибір персоналій кандидатів в цілому співпав з вибором політичним.

Обидві кампанії (хоч і різною мірою) показали, що організований електорат віддавав перевагу “лівому центру”, відкидаючи обидва “краї” політичного спектру.

На виборах до Всеросійських Установчих Зборів, що проходили ще в більш-менш нормальній обстановці, виборці практично проігнорували кадетів та близькі до них списки (торгово-промислові, земельних власників і т. п.). Навіть у багатших промислових губерніях їхній електорат не піднявся вище 1/10, опускаючись до символічних 1-2% в аграрних районах, 1 мандат зі 109 по Україні: цей кадетський “здобуток” не потребує коментарів [19]. Він зайвий раз засвідчив вельми невисокий престиж ліберальних цінностей і самих лібералів. Інший “фланг” – лівий в особі партії більшовиків – мав помітно вищий рейтинг, хоч і досить далекий від того, що мала РСДРП/б/ в Центральній Росії. В середньому по українських округах за неї голосували бл. 10% виборців.

Виборці віддали перевагу партіям лівіше кадетів та правіше більшовиків, а серед них – блокові українських есерів та Селянської спілки. Причому і серед депутатів від цього блоку переважали помірковані діячі, настроєні реформаторськи (однак досить прагматичне) і ясна річ – автономістськи. Серед них годі було шукати націоналістів-“самостійників” типу М.Міхновського чи С.Луценка. Соціальні радикали лівоесерівського типу (Г.Михайличенко, О.Северо-Одоевський та ін.) теж були незначною меншістю.

Очевидно, що саме такий вибір і відповідав “золотій середині” в масових настроях та очікуваннях. Український виборець продемонстрував значно більшу поміркованість та компромісність ніж виборець у центральних промислових районах Росії, де за більшовиків в середньому голосували більше 50%.

На цьому фоні, однак, голосування в регіоні Лівобережної України продемонструвало і певну специфіку. Зокрема, три найбільш східні губернії – Катеринославська, Харківська та Чернігівська – дали й найбільші відсотки голосуючих за більшовицькі списки: відповідно, бл. 18, 11 та 28 [20]. В останній з них – Чернігівській – такий результат став своєрідним рекордом. Саме тут більшовики здобули 4 парламентські мандати з 13 по всій Україні і безпрецедентну підтримку. Коментуючи такі результати, дослідники, починаючи першим з них -

В.Щербаковим в далекому 1929 р. та закінчуючи київськими істориками В.Гусевим та В.Крижанівським зовсім нещодавно [21], посилались на специфіку соціально-економічного становища лівобережних губерній, наявність потужного пролетаризованого прошарку, а також на географію Лівобережжя з його близькістю до Центральної Росії. Звідти йшли потужні імпульси радикалізації. Ці посилення, слушні самі по собі, однак прояснюють проблему далеко не повністю. Бо ж, скажімо, ще в одній губернії Полісся - Волинській - соціально-економічна структура була тією ж самою, що й на Чернігівщині, а її економічний стан навряд чи міг бути кращим, з огляду хоча б на її прифронтовий статус. Однак, нічого подібного там не спостерігалось, а більшовицький доробок не перевищував меж статистичної погрішності (менше 3%) [22].

У сусідній з Чернігівщиною Полтавській губернії цей доробок теж не вражав – 6% і 1 парлам. мандат [23]. Гадаємо, що пояснення таких результатів буде більш вичерпним якщо до нього додати ще один штрих – етнічність. У Чернігівському окрузі більшовицький список переміг в 5-ти північних повітах з переважно російським населенням – Мглинському, Стародубському, Суразькому, Новозибківському та Новгород-Сіверському. В решті – він поступився українським есерам, причому кратно [24]. У північній же частині губернії процес радикалізації спричинений тяжким економічним та, особливо, продовольчим становищем населення призвів до провалу правих російських есерів, недавніх господарів становища, та, їх заміщення більшовиками. Подібні ж етнічні “розломи” виборчої географії сталися і в решті округів зі значними відсотками російського населення. Вони поглиблювалися ще й внаслідок жорсткої конкуренції між російськими соціалістами (більшовиками та есерами, правими й лівими) та українськими есерами, що змагалися за один і той же електорат (трудова верства, головним чином селянство), не вельми обмежуючи себе в пропагандистських прийомах. Ще на початку вересня 1917 р. на передвиборчій конференції Української партії соціалістів-революціонерів делегатів з Харківщини, Катеринославщини та Херсонщини відмічали сильні впливи своїх російських візаві. У двох останніх взаємовідносини між обома есерівськими організаціями характеризувались як ворожі або напружені [25]. До речі, таку оцінку поділяли й їх російські конкуренти у доповідях своєму Петроградському керівництву [26]. На передвиборчому селянському з’їзді Херсонської губернії, в кінці вересня, довелося навіть вибирати двох співголів – від української та “неукраїнської” частин селянського активу [27]. А такий же з’їзд Катеринославщини, який відбувся місяцем потому, взагалі розколовся. І якщо в Харківському та Херсонському округах ці протиріччя вдалося певною мірою “згладити” шляхом створення компромісних змішаних есерівських списків разом з губернськими Радами селянських депутатів [28] – і це дало змогу потіснити більшовиків – то на Катеринославщині цього зробити не вдалося. І тут взаємонакладення економічної кризи, класового та етнічного поділів дало додаткові шанси РСДРП/б/. Цікаво, що Бахмутська повітова Рада селянських депутатів була єдиною в Україні, що блокувалася з більшовиками. І виграла вибори в себе в повіті. У цьому зв’язку слід відмітити ще одну характерну особливість результатів першої парламентської кампанії на Лівобережжі – відсоток голосів, поданих за українські списки тут був помітно нижчим, ніж, скажімо, в правобережних губерніях, де за них голосували бл. 75% виборців.

У лівобережних губерніях як і скрізь, основною “ударною силою”

Центральної Ради виступала Українська партія соціалістів-революціонерів, що поєднувала в своїй передвиборчій платформі ідеї широкої автономії України з популярними, соціальними та антивоєнними гаслами (соціалізація землі, робітничий контроль над підприємствами й т. п.) [29]. В історіографії прийнято пов'язувати триумф УПСР на цих виборах саме з названими щойно популярними ідеями. Однак, придивившись уважніше до електоральної географії УПСР, ми схильні пов'язувати її успіх не з радикальними гаслами (таких у той час не бракувало і в решти партій), а головним чином з організаційною міццю Української селянської спілки. Перевага останньої над звичайними Радами селянських депутатів полягала в наявності мережі сільських осередків. Особливо густою ця мережа була на Київщині та Поділлі, а в Лівобережній Україні - на Полтавщині (бл. 1 тис.), Катеринославщині (більше 500) та в південній Чернігівщині. Саме "спілки" й пов'язали провід УПСР та Центральної Ради з сільською інтелігенцією та селянською масою, відрізавши, в той же час, від сільського виборця і більшовиків, і російських есерів. Протягом жовтня 1917 р. блок УПСР та Селоспілки дістав санкцію губернських селянських з'їздів Чернігівщини, Полтавщини Катеринославщини [30]. І продемонстрував надзвичайно високу результативність. Вельми красномовний такий епізод: конфлікт Полтавського губкому УПСР з місцевою Селоспілкою коштував першому нищівної поразки на виборах. Створений ним блок з російськими лівими есерами (сп. №17) зібрав майже вчетверо менше голосів, ніж паралельний список УПСР та Селоспілки (17% проти 63%) [31].

Така ж незavidна роль аутсайдерів-статистів чекала й інші українські списки, що залишились "за бортом" блоку з Селоспілкою - українських соціалістів-федералістів на Чернігівщині, списку цієї ж партії та УСДРП на Полтавщині. Жменьками їхніх голосів можна погребувати при великих обрахунках.

Отже, за українські партії голосували приблизно половина виборців у Катеринославській та Чернігівській губерніях (47-50%) і абсолютне їх більшість у Полтавській – бл. 70% [32]. Навряд чи можливо точно обрахувати "українську частку" на Харківщині, де есерівський список був змішаним, а інші українські партії були зовсім непомітні навіть для статистики. Тим не менше, виходячи з принципу паритетності, покладеного в основу есерівського блоку і дотриманого при розподілі мандатів – по 4 кожній з есерівських організацій, – можна з великою долею вірогідності розподілити порівну й голоси; по 36% [33]. Отже, на Харківщині за "українських" кандидатів голосували в межах 36-40% виборців, найменше у Лівобережній Україні. Більш-менш значну вагу зони мали лише в кількох повітах – Лебединському, Валківському та Вовчанському. Організації Селоспілки в губернії теж були практично відсутні.

Отже в цілому на Лівобережжі за українські партії голосували в середньому десь трохи більше 50% виборців. З урахуванням абсентеїзму виходить, що навіть у момент проголошення УНР, який співпав з "зенітом" популярності Центральної Ради, з її партіями реально пов'язували свої сподівання лише трохи більше 1/3 жителів Лівобережної України: відносна більшість, але абсолютна меншість. Звичайно, якщо додати до цього ще й голос російських меншовиків, правих есерів, єврейських соціалістів і т. п., ця цифра вийде "гладшою". Однак, не слід забувати про те, що підтримка цими партіями Центральної Ради носила ситуативний, обмежений характер і на практиці мало чого вартувала.

Справжня сила української демократичної державності, що народжувалась, полягала в організованій селянській демократії, представленій головним чином Українською селянською спілкою. Слабкість – в обмеженій географії цієї організації, в численних “пустотах”, залишених противникам - великих містах, окраїнних районах, територіях компактного проживання етнічних меншин. При нормальних – в парламентських рамках – умовах політичного процесу такі прогалини могли бути заповнені з часом. В усякому разі, навіть та організаційна інфраструктура, що існувала, забезпечувала мінімально необхідну політичну базу для державотворення.

Однак, організована українська селянська демократія, мирна за своїм менталітетом, природою та засобами діяльності, виявилась мало пристосованою до ескалації насилля, що сталася в Україні з грудня 1917р.

Вибори до Українських Установчих Зборів уже були іншими за своєю атмосферою, ходом та результатами. В умовах наростаючої політичної поляризації “дрібні списки” були практично “вимиті” і вибори вилилися в протистояння двох провідних сил – більшовиків та українських есерів, що перебрали на себе роль “центру” і практично одноосібно протистояли ліворадикальному натискові.

На фоні масового абсентеїзму повсюдно спостерігалось зростання більшовицького електорату, відносно й абсолютне. Так, на Чернігівщині більшовики на цей раз виграли вибори, зібравши бл. 50% голосів. Їхні основні противники прийшли на вибори ідейно розколотими та організаційно розпорошеними. Досить сказати, що, крім основного списку УПСР в окрузі змагалися за голоси ще 4 списки, виставлені осередками цієї ж партії та Селоспілки [34]. Тож їх поразку неважко пояснити. В Полтавській та Катеринославській губерніях більшовики на цих виборах теж зібрали більше голосів, відповідно, бл. 30% та 25% [35]. Зауважимо, що ця виборча статистика теж мусить знайти своє місце в дискусіях про причини “радянзації” України. Поза всякими сумнівами, намагання окремих істориків поставити більшовизм та лівий радикалізм в цілому поза рамками українського політичного процесу виглядають штучними. Надто ж коли згадати про радикальні течії в УПСР та УСДРП, що заявили про себе саме в цей час. А також - про “присутність” величезної маси “збільшовичених” колишніх фронтовиків в українських селах...

Але навіть у цей надскладний час українська селянська демократія показала достатній запас політичної міцності. Навіть у “найбільш червоній” Чернігівщині більшовики програли вибори в 4-х південних повітах (“спілковських”) [36]. В Полтавському окрузі вони виграли вибори лише в Роменському повіті, розігнавши тамішню Селоспілку [37]. В решті – домінували українські есери, що спиралися на відлагоджені масові зв’язки [38]. В Катеринославській губернії, яка вважається однією з “цитаделей” українського більшовизму, РСДРП/б/ зазнала ще більш відчутнішої поразки, більш, ніж вдвічі поступившись блокові УПСР та Селоспілки [39]. Тут, як і на Полтавщині та Чернігівщині, у традиційно “спілковських” повітах була забезпечена й необхідна явка виборців.

Таким чином, на Лівобережжі, ж і в цілому по Україні, вибори до Української Конституанти принесли перемогу тому ж блокові УПСР та Селянської спілки. Інша річ, що організаційні провали на Лівобережжі та Півдні знецінили потенціал цієї перемоги. Разом з вкрай несприятливими політичними обставинами. Українські Установчі Збори так і не зібралися. Спочатку це унеможливили

радянські власті. А коли Центральна Рада все ж таки визначила термін скликання Конституанти (на 12 травня 1918 р.) її упередив гетьман П. Скоропадський разом з німецькими окупантами.

Українська селянська демократія, пройшовши через горнило виборчих баталій, виявилась безпорадною перед організованим політичним насиллям. І в цьому полягає головний урок української драми того часу.

Література :

1. Гусев В. И., Крижановский В. П. В борьбе за осуществление ленинской тактики. -К., 1987. - С. 138.
2. ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 16, 19, 20, 26, 36, 46.
3. Народна воля /Київ/. - 1918. - 1 січня.
4. Робітнича газета /Київ/. - 1918. - 17 січня.
5. ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 56.
6. Там же, арк. 41.
7. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти /ноябрь 1917 г. -апрель 1918 г./: Сборник документов и материалов. - К., 1962. - С. 2-3.
8. Держ. архів Харківської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 2960, арк. 379.
9. ЦДАВО України, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 25 8-259.
10. ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 531, арк. 40, 46.
11. Там же, арк. 40.
12. Держ. архів Житомирської обл., ф. 2149, оп. 1., спр. 216, арк. 50, 51, 61, 64.
13. ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 46.
14. Там же, арк. 16.
15. Там же, арк. 52.
16. Там же, арк. 46.
17. Там же, арк. 16.
18. Там же, арк. 32.
19. Підрахунки зроблені на основі даних зведеної таблиці результатів виборів: Спирин Л. М. Россия. 1917 год (из истории борьбы политических партий). - М., 1987. - С. 278, 281, 289, 301, 302, 313, 319, 320-321, 322.
20. Там же.- С. 282: Известия Юга (Харків). -1917. -30 ноября;Черниговский край.-1917.-23 декабря.
21. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период //Летопись революции /Харьков/.- 1929.- №2; Гусев В.И. Крижановский В.П. Назв. праця.- С.113.
22. Держ. арх. Житомир. обл., ф. 2149, оп. 1, спр. 32, арк. 52.
23. Соболів М. Вибори до Всеросійських та Установчих зборів на Полтавщині // Літопис революції /Харків/. - 1931. - № 3. - С. 52; Спирин Л. М. Назв. праця. - С. 302.
24. Черниговский край /Чернігів/. - 1917. - 6 декабря; Черниговский край /Чернігів/. - 1917. - 7 декабря; Черниговский край /Чернігів/. - 1917. - 8 декабря; Черниговский край /Чернігів/. - 1917. - 9 декабря; Черниговский край /Чернігів/. - 1917. - 11 декабря; Черниговский край /Чернігів/. - 1917. - 12 декабря; Черниговский край /Чернігів/. - 1917.- 14 декабря; Черниговский край

/Чернігів/. - 1917. - 20 декабря.

25. Боротьба /Київ/. - 1917. - № 10. - С. 8-9.

26. ЦДАГО Російської Федерації, ф.274, оп.1, спр. 26, арк. 286 зв.-287.

27. Держ. архів Одеської обл., ф.3829, оп.1, спр.154, арк.1.

28. ЦДАВО України, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 159-162; Дело народа /Петроград/. - 1917. - 5 октября.

29. Боротьба /Київ/. - 1917. - № 11. - С. 12-14.

30. Народне слово /Чернігів/. - 1917. - 7 жовтня; Селянська спілка /Катеринослав/. - 1917. - 27 жовтня; Соболів М. Назв. праця.- С. 56.

31. Соболів М. Назв. праця.- С. 56; Спирин Л. М. Назв. праця.- С. 302-303.

32. Соболів М. Назв. праця.- С. 56; Черниговский край /Чернігів/. - 1917. -23 декабря; Народная жизнь /Катеринослав/. - 1917. - 17 ноября.

33. Известия Юга /Харків/. -1917. - 13 ноября.

34. ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 46.

35. Там же, арк. 19, 32.

36. Там же, арк. 46.

37. Вісник Української Народної Республіки /Харків/.- 1918.- 27 січня.

38. ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 32.

39. Там же, арк.19.

О.Онщенко

Чернігівський губернський громадський виконавчий комітет у 1917 році

Останнім часом громадські виконавчі комітети всіх рівнів, як, до речі, й інші слабо досліджені владні органи Лютневої революції, стали об'єктом ретельного вивчення з боку російських істориків. З робіт, доступних нам, треба відзначити монографію В.Булдакова, його ж статті, розвідки Г.Герасименка та Ф.Гайди [1]. В сукупності вони показують глибину переосмислення наукової проблеми, характерну для сучасної історіографії. Так, В. Булдаков вбачав велике значення вище названих комітетів в тому, що вони “реанімували старі (напівдискредитовані) органи самоврядування, поповнивши їх представниками ліберальної і революційної громадськості, що надало їм підсвідомо привабливий імідж “вічового” представництва” [2]. Г.Герасименко твердить, що “за масовістю й універсальністю з ними не могла тоді зрівнятися жодна суспільно-політична сила... Саме цьому інституту судилося стати адекватним вираженням демократичного потенціалу російського суспільства і найповніше відобразити народний характер Лютневої революції” [3].

В сучасній українській історичній науці дослідженню історії цих революційних органів влади приділяється значно менше уваги, що почасти пояснюється тим, що останні асоціюються з діями Тимчасового уряду, об'єктивно ворожими у ставленні до українських проблем. Проте, В.Верстюк у відомій монографії, констатує, що 4 березня 1917 р. відбулося перше засідання Виконавчого Комітету Ради об'єднаних громадських організацій у Києві,

наголосив, що до органу ввійшли й представники українського руху Ф. Штейнгель, Д. Коліух, А. Ніковський, Паламарчук [4]. Про обставини заснування та діяльність Ніжинського комітету об'єднаних громадських організацій підготували розвідку місцеві дослідники. До речі, вони високо оцінили роль, зіграну ним у демократизації життя у місті та повіті [5].

Щодо історії Чернігівського губернського громадського виконавчого комітету (далі ЧГГВК), то, здається, вона ще не потрапляла в поле зору дослідників. Причини цього очевидні: за радянських часів не хотіли привертати зайву увагу до “контрреволюційного” органу, а тепер дослідження лише розгортаються.

Губернський комітет громадських організацій було засновано 8 березня 1917 р. Його по праву очолив відомий чернігівський діяч, член Першої Державної Думи, Ілля Шраг [6]. Віддавши данину майже неминучій ейфорії, що наступила від “здобуття свободи” і виявилася в різних урочистостях, взаємних привітаннях, демонстраціях тощо, члени комітету досить швидко приступили до буденних практичних справ. А їх було більше ніж достатньо. З ліквідацією інституту губернаторів фактично припинили свою діяльність і губернські “присутствия”. Земські управи теж опинилися на роздорозжі: з одного боку – представницькі установи, а з іншого – створені ще за царату згідно його законів. Між тим, життя тривало, і конкретні проблеми вимагали негайного розв'язання. Саме тому “14 березня Міністерство внутрішніх справ запропонувало своїм губернським комісарам формувати на місцях губернські, повітові, волосні, міські і селищні комітети із складу громадських організацій. Юридична нарада 22 березня заявила про необхідність передати цим органам самоуправління “всю повноту державної влади на місцях” [7]. 23 березня у Чернігові було створено виконавчий комітет на чолі із І. Шрагом, його заступниками В. Селівановим та О. Стрелковим, секретарями В. Курочкіним та Т. Хильченком. Окрім них, до складу комітету ввійшло ще 10 осіб [8]. ЧГГВК працював під загальним керівництвом губернського комісара Тимчасового уряду. Його першими кроками стали ліквідація поліції, початок створення народної міліції, вироблення тексту звернення до населення, яке мало бути видруковане російською, польською, українською і єврейською мовами [9]. Так, у Чернігові постав один із 59, сформованих в Росії з 28 лютого до 6 березня 1917 р. губернських виконавчих комітетів [10].

Весна першого революційного року була найбільш насиченою у діяльності ЧГГВК. На II сесії Виконавчого комітету, що проходила 10-16 травня, секретар доповідав про справи комітету. Насамперед, його члени мусили займатися такими далекими від революційної романтики, але вкрай необхідними речами, як допомога потерпілим від паводку. “Надзвичайний” за масштабом розлив Десни у 1917 р., окрім усього іншого, зруйнував полотно залізниці, для організації перевезення пасажирів мусили утворити спеціальну комісію. Комітет взяв на себе турботи, пов'язані з прийомом делегатів Чернігівського селянського з'їзду, який відбувся у квітні. Були також вироблені проекти положень про губернський виконавчий комітет та тимчасові примирливі земельні камери. Привертає увагу той факт, що бюро взяло на себе обов'язок сприяти формуванню повітових комітетів та інших громадських організацій [11]. Нарешті, треба підкреслити ще один, можливо, найважливіший напрямок практичної діяльності ЧГГВК.

Мова йде про реакцію на прояви багаторазово висвітлюваного у літературі “стихийного” та “руйнівного” характеру Лютневої революції¹. Члени комітету мали достатньо інформації про перші ознаки “стихийного буйства” народу: арешти посадових осіб, вигнання священників і агрономів, потрави, самовольні порубки лісу тощо і мушили постійно виїжджати у відрядження, щоб залагодити справу [12].

Справедливості ради, треба відзначити, що в принципі чернігівські революціонери не боялися застосовувати арешти. 26 березня було ухвалено рішення про посадження під домашній арешт архієпископа Чернігівського Василя за “антигромадську діяльність [13], тобто на сесії мова йшла про несанкціоновані владою випадки або ініціативу місцевих виконавчих комітетів. Останньої теж вистачало. Так, губернський комісар М. Іскрицький докоряв Конотопському виконавчому комітету за те, що той увільнив увесь склад земських гласних і повітової управи. В Новозибкові відбувається самовільна оранка землі, а з'їзд волосних і сільських комітетів ухвалив постанову про заборону рубки та вивезення лісу [14]. Ще більше занепокоєння викликала на сесії позиція одного з керівників Мглинського повіту, якого звинувачували в “анархізмі”, “непідкоренні Тимчасовому урядові” і навіть в “погромній” політиці. Голова бюро комітету І. Шраг заявив, що п. Шимановського треба віддати під суд” [15]. Все це незаперечно доказує, що члени комітету побоювалися неконтрольованого розгортання подій, а відтак, свідомо підтримували Тимчасовий уряд, вбачаючи в ньому гаранта стабільності і порядку. Отож, коли губернський комісар закликав “місцеві громадські організації стати головною опорою для уряду у всіх його засадах”, то учасники сесії ухвалили резолюцію: “Комітет всіма силами повинен підтримувати теперішнє становище Тимчасового уряду, всебічно прагнучи до створення на місцях міцних свідомих революційно-демократичних організацій” [16]. Очевидно, що в повітах тенденція до повного підпорядкування органам виявлялася ще сильніше. Так, Новозибківський повітовий комісар вважав голів, секретарів та членів волосних комітетів своїми безпосередніми підлеглими, включавши їх всіх до кошторису своєї контори [17].

На цій же сесії відбулися довибори членів ЧГГВК. До його особового складу входило 26 представників від 13 повітів (по два від кожного) [18]. Окрім того, селян губернії репрезентувало 6 чоловік, солдатські маси та робітництво – по 5; кооперативи були представлені двома душами. Губернський комісар проходив як представник повіту [19].

Ще один цікавий штрих до портрету членів губернського виконавчого комітету. Вони прагнули забезпечити населення краю і духовним хлібом, взявши на себе організацію політичної освіти народу. З цією метою була утворена спеціальна комісія у складі п'яти осіб [20].

Усвідомлюючи тимчасовий характер комітету, його керівники прагнули до налагодження контактів з традиційними органами місцевого самоврядування – земством та міською думою. Коли 12 травня 1917 р. розпочала свою роботу чергова сесія губернського земства, то на ній було оприлюднено ухвалу ЧГГВК від 14 квітня того ж року, зміст якої полягав у тому, що виконавчий комітет повинен увійти до складу губернського земського зібрання. Відтак, всі 45 членів комітету стали повноправними учасниками сесії. Головою зборів земці обрали керівника бюро – І. Шрага [21]. Міцні, постійні контакти були налагоджені також з міською думою, земельним та продовольчим комітетами.

Історія революційного органу буде далеко не повною без докладного аналізу його взаємовідносин з Українською Центральною Радою та ставлення до українського питання взагалі. Треба відразу сказати, що ЧГГВК був у цьому плані організацією унікальною. Його перший керівник – І. Шраг був членом Центральної ради, одним із впливових діячів партії соціалістів-федералістів. Всі нитки українського життя у губернії сходилися до його рук. Отже, національне обличчя комітету було досить виразним. Д. Дорошенко так писав про нього: “Найвища езекутива в губернії – виконавчий комітет – складався в Чернігові з людей солідних, відомих громадських діячів, майже виключно українців. До нього належали: Ілля Шраг..., покійний Вадим Модзалевський, Д. Коновал, д-р Базилевич і ще кілька місцевих українських діячів” [22]. Природно, що керівники ЧГГВК всіляко сприяли розгортанню українського руху в губернії. Зокрема, вони стали безпосередніми організаторами першого (і мабуть, останнього) Українського з’їзду в Чернігові, що проходив 8 – 10 червня 1917 р. Серед численних вітальних промов, виголошених на з’їзді, треба відзначити виступ П. Бакуліна – представника ЧГГВК. Він заявив, що “боротьба ще вся спереду, щоб бути міцними, нам треба єднатися, нам треба міркувати, але холодним розумом” [22]. Деяка невиразність його промови з лихвою компенсувалася палкими закликами до боротьби за автономію України у складі оновленої, федеративної Росії. Ця ідея проходила червоною ниткою і через виступи представників Центральної Ради – Є. Онацького, М. Шрага (сина Іллі Людвиговича), О. Шульгина. Останній, зокрема, твердив, що “справа з автономією – се найголовніша наша справа” [23].

Запрошення Д. Дорошенка на посаду губернського комісара, згідно його споминів – теж заслуга керівництва виконавчого комітету [24]. Принагідно зауважимо, що останнє не вбачало ніякої суперечності між своєю повною толерантністю у ставленні до Тимчасового уряду та прагненням до автономії України. Як і переважна більшість тодішньої української громадськості, чернігівські комітетчики поділяли думку, що російська демократія щиро відгукнеться на життєві потреби українців. І нарешті, треба відзначити, що й з Чернігівською Радою робітничих і солдатських депутатів ЧГГВК підтримував тісні і дружні стосунки. Один із керівників Ради – В. Селіванов – персонально входив до складу комітету. У червні 1917 р. останнім було асигновано 20 тис. крб. Чернігівській раді для видання газети [25].

Загалом, оцінюючи сукупність умов, що склалися в губернії на початковому етапі революції, треба визнати її найсприятливішою для розгортання діяльності губернського виконавчого комітету. Він гуртував у своїх рядах авторитетних місцевих діячів, працював у тісному контакті зі всіма громадськими об’єднаннями, мав підтримку від петроградського та київського урядів. Проте всупереч багатообіцяючому початку і безхмарним прогнозам на майбутнє, ЧГГВК невдовзі спіткала сумна доля практично всіх громадських комітетів, що постали у Росії. Після “крутого піднесення весни 1917 р.” наступив “різкий спад на червень”, а потім і “смуга повільного вмирання в липні-серпні того ж таки року” [26]. Єдине, що можна зауважити у цьому зв’язку: процес занепаду Чернігівського комітету йшов більш сповільненими темпами, ніж визначено у даній схемі. Але чому все-таки революційний орган так швидко здав свої позиції на самісінькому вершку революційної хвилі? Причин цього багато. Чернігівщина підпадала під вплив деструктивних настроїв солдатських мас російської армії, які виступили

своєрідним детонатором для селянських виступів. “Бунт колишніх селян, озброєних на свою голову самодержавством”, [27] прокотився грізним валом по містах і селах губернії, посилюючи відчуження низів від влади. Негативну роль відіграло і вимивання з революційного потоку центристських сил, його інтенсивна поляризація. Громадські виконавчі комітети стали втрачати свій авторитет ще й тому, що опинилися в ситуації заручників непростих, а часто навіть конфронтаційних взаємин між Тимчасовим урядом та Центральною Радою. У виникненні напруженості В.Верстюк в порівняно м’якій формі, але однозначно звинувачує Тимчасовий уряд: “Встановивши в країні режим демократичних свобод, центральна влада створила сприятливі умови для розвитку національних рухів, але нітрохи не подбала про створення механізмів, котрі дозволили хоча б частково задовольнити їхні вимоги” [28]. Це згубно відбилося на життєдіяльності Чернігівського губернського комітету, керівництво якого, як ми вже відзначали, стояло на позиціях подвійної лояльності.

Проте в даній розвідці хотілося б більш детально зупинитися на одній обставині, яка ще, здається, не була проаналізована дослідниками. Мова піде про фінансовий бік справи.

Як і будь-яка поважаюча себе влада, постійне бюро ЧГГВК відразу ж по утворенні ухвалило рішення про оплату своєї праці та необхідні витрати: голова мав отримувати 15 руб. добових; 14 членів – по 10 руб. кожний. Місячне забезпечення 42 членів комітету мало скласти 15 350 руб. [29]. Але цих грошей вони так і не побачили, як не одержали ні копійки на необхідні витрати. У травні бюро ще могло позичити у земської управи необхідні кошти в розмірі 30 тис. руб. для організації лекцій з політичної тематики [30]. Але довго триматися на плаву без фінансової допомоги уряду воно не змогло. До цього часу історики ще не оцінили належним чином ту обставину, що Тимчасовий уряд фактично не фінансував навіть свої власні низові владні структури – канцелярії повітових комісарів. Щоправда, можливо, це спостереження стосується лише Чернігівщини, бо губернія в алфавітному списку посідала одне з останніх місць, і грошей у Петрограду не вистачало тільки для неї. Як би там не було, але губернські комісари – спочатку М.Іскрицький, а потім Д.Дорошенко – бомбардували Міністерство внутрішніх справ телеграмами із проханням перевести гроші. Зокрема, Д.Дорошенко за час від 23 вересня по 19 жовтня відправив 5 телеграм. В одній з них йшлося про те, що “службовці залишають службу. Функції припиняються” [31]. Але очікуваних 75 тис. руб. губернська влада так і не одержала. Вже після повалення Тимчасового уряду заступник губернського комісара повідомив Козелецького повітового комісара, що “з часу перевороту державного ладу Міністерством на утримання комісаріатів ніяких кредитів по сьогоднішній день не відпущено” [32]. Ще раз наголосимо, що в даному випадку йдеться про найнижчу (якщо не брати до уваги волосних органів) ланку державної влади. Що ж тоді вже говорити про громадські виконавчі комітети різних рівнів, котрі, хоча й тісно співпрацювали з Тимчасовим урядом, але, принаймні, формально не вважалися йому підпорядкованою інстанцією. Природно, що дуже швидко ЧГГВК відчув настільки гостру потребу в коштах, що нестача їх просто паралізувала його діяльність. Члени комітету стали шукати інших вакансій. Так, його керівник – найвпливовіший діяч Чернігова – І. Шраг отримав призначення на посаду голови Чернігівського окружного суду [33].

Таким чином, в час, коли потрібно було напружити всі сили, щоб протистояти руйнівній анархії, із комітету стали виходити активні члени, він постійно відчував дефіцит коштів для сплати відряджень, друкарських послуг, агітаційно-пропагандистських заходів.

Справедливості ради, треба відзначити, що й УНР успадкувала від своєї попередниці – Російської республіки – нігілістичне ставлення до матеріального забезпечення місцевих органів влади. Протягом листопада – грудня 1917 р. та березня-квітня 1918 р. губернські комісари вимагали коштів тепер уже у Генерального Секретаріату та Ради Народних Міністрів.

Тому й не дивно, що 4 грудня 1917 р. постійне бюро ЧГГВК, що доживало свого віку у складі 4 осіб – голови І.Хмелєвцева, його заступника М.Шаталова, секретаря С.Таренка та завідувача справами В.Модзалевського [34], звернулися до інших членів формально існуючого комітету з пропозицією про саморозпуск. Головними їхніми аргументами стали посилення на “політичну обстановку, яка змінилась” та “рідкість засідань ради при губернському комісарі”. Окрім того, діяльність органу виявилася паралізованою через “зруйнування шляхів сполучення” і “відсутність відомостей з місць” [35]. Оскільки документів, датованих пізнішим числом, виявити не вдалося, то саме цю дату – 4 грудня 1917 р. – можна вважати часом ліквідації ЧГГВК. Ця подія пройшла непоміченою для загалу, бо комітет втратив свій авторитет задовго до формального розпуску.

Його нетривала, але плідна на початковому етапі Лютневої революції діяльність може бути переконливою ілюстрацією до причин краху Тимчасового уряду і частково Центральної Ради. Перший демократичний уряд Росії і національно-демократичний орган відроджуваної України припустилися однакових, але фатальних помилок: вони виявили недбалість у фінансовій підтримці громадських, створених революційною ініціативою народу органів влади на місцях, надіючись, що значна кількість інструкцій, циркулярів та інших організаційних паперів замінять гроші.

Природно, що так не сталося, і поступовий занепад виконавчих комітетів у сукупності з низкою інших факторів привів до загибелі і верховних органів влади.

Незважаючи на це, конкретно-практична діяльність Чернігівського виконавчого комітету є яскравою сторінкою історії доби революції і заслуговує на подальше вивчення.

Література:

1.Булдаков В. Красная смута: природа и последствия революционного насилия. – М., 1997; Его же. Истоки и последствия солдатского бунта: к вопросу о психологии “человека с ружьем” // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997; Его же. Имперство и российская революционность (Критические заметки) // Отечественная история. – 1997. – № 4; Герасименко Г.А. Общественно-исполнительные комитеты в революции 1917 г.; Герасименко Г.А. Общественно-исполнительные комитеты в революции 1917 г. // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997; Гайда Ф.А. Механизм власти Временного правительства (март-апрель 1917 г.) // Отечественная история. – 2001. – № 2.

2.Булдаков В. Красная смута. – С. 315.

3. Герасименко Г.А. Назв. праця. – С. 145.
4. Верстюк В. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – С. 63.
5. Ростовська О., Родін С. Демократизація культурно-національного життя Ніжина в 1917 році // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 7.
6. Черниговская земская газета (далі ЧЗГ). – 1917. – № 21. – С. 3.
7. Гайда Ф.А. Назв. праця. – С. 148.
8. ЧЗГ. – 1917. – № 25. – С. 4.
9. Там же. – № 21. – С. 3.
10. Герасименко Г.А. Назв. праця. – С. 147.
11. Державний архів Чернігівської обл. (далі ДАЧО), ф. 1081, оп. 1, спр. 15, арк. 2-3.
12. Харитонов В.Л. Лютнева революція в Росії – феномен світової історії ХХ сторіччя // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 5.
13. ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 15, арк. 2.
14. ЧЗГ. – 1917. – № 25. – С. 3; “Киевская мысль” (№ 84 від 28 березня) так конкретизує причину арешту церковного ієрарху: “нещодавно єп. Василій виголосив промову в жіночому єпархіальному училищі проти нового ладу, відстоюючи права Миколи II на трон” (С. 6).
15. ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 15, арк. 9 – 10.
16. Там же, арк. 7 – 8.
17. Там же, арк. 1 – 11.
18. ДАЧО, ф. 127, оп. 254 а, спр. 80, арк. 18 – 19.
19. Оскільки при перевірці повноважених представників, обраних від Остерського та Мглинського повітів, виникли певні труднощі, то їх обрали пізніше.
20. ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 15, арк. 4 – 5.
21. Там же, арк. 12.
22. ДАЧО, ф. 1018, оп. 1, спр. 14, арк. 2 – 3.
23. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918) // Український історичний журнал. – 1992. – № 7 – 8. – С. 146.
24. Перший український з’їзд у Чернігові (8 – 10 червня 1917 р.) – Чернігів, 1917. – С. 5.
25. Там же. – С. 13.
26. Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 146.
27. Киевская мысль. – 1917. – 2 июня. – № 136. – С. 4.
28. Герасименко Г. А. Назв. праця. – С. 145.
29. Булдаков В.П. Истоки и последствия солдатского бунта. – С. 208.
30. Верстюк В.Ф. Февральская революция и украинское национально-освободительное движение // 1917 в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997. – С. 187.
31. ДАЧО, ф. 127, оп. 254 а, спр. 80, арк. 100.
32. Там же, арк. 100.
33. Там же, арк. 100.
34. Там же, арк. 108.
35. ЧГЗ. – 1817. – № 38. – С. 4.
36. Ймовірно, що В.Модзалевський був єдиним відомим загалу діячем комітету, бо Д.Дорошенко у своїх споминах називав його головою ЧГГВК. (Див. Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 147).
37. ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

До питання українсько-білоруських стосунків наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.

В перші місяці після Жовтня 1917 року перед радянською владою постало складне питання у здійсненні національної політики. Політичні події і процеси, що відбувалися на білоруських землях були аналогічними до українських, відмінність крилася хіба що в їх динамічності.

Так, вже III Універсалом Центральної Ради (листопад 1917 року) проголошувалась Українська Народна Республіка, а в грудні цього ж року Виконавчим комітетом I Всебілоруського з'їзду – Білоруська Народна Республіка. Українська сторона вітала такий крок білорусів: “Виконавчий комітет першого всебілоруського з'їзду, сповнюючи волю з'їзду, прокламував Білоруську народню республіку, обіймаючи цілий етнографічний обшар Білої Руси. Сей акт що виконував волю найбільш авторитетного репрезентаційного тіла края, котре вийшло майже з тих самих засад, що й Українська Центральна Рада не може не бути міродатним для правительства Української Держави. Тому визнане Білої Руси, яко держави, котре для кожного шануючого права націй є само зрозумілим, стало доконаним фактом: уряд український вступив в офіціальні переговори з делегацією Білоруської республіки” [1].

В центрі уваги постало питання кордонів: “Біла Русь разом з Кримом, Доном і Кавказом творить ту територію, на котру Росія бодай з позорами якогось правного титулу може претендувати. Чи доля сих країн, спеціальна справа регуляції границь mezi ними і Україною має вирішитися виключно ними самими і правительством Української Держави, чи також Росією.

Білорущина, Донщина і Кубань представляють собою на підставі права націй на самоозначення незалежні від Росії державні організми. Так є бодай *de jure*, а тому і границі mezi ними і Україною повинні визначатися лише взаємним порозумінням відповідних правительств, без всякої інгеренції правительства совітської республіки” [2].

Прийняття доленосного рішення стало останнім акордом у діяльності Виконавчого Комітету I Всебілоруського з'їзду, який в ніч на 18 грудня був розігнаний, його президія і кілька делегатів заарештовані.

Заслуговує на увагу оцінка грудневих подій американського дослідника Р.Пайпса: “У будь-якому разі, – пише він, – акт відокремлення Білорусії 1917 році був актом ефемерним, позбавленим в той час політичного значення. На відміну від націоналістів на Україні і в деяких інших районах Російської імперії, білоруські націоналісти не мали народної підтримки” [3].

Протягом лютого-березня 1918 року події в Білорусії розвиваються по висхідній. Виконком Ради I Білоруського з'їзду 21 лютого 1918 року звертається до народу з I Статутною грамотою, в якій оголосив себе тимчасовою владою в Білорусії. А 9 березня - прийнята II Статутна грамота, де йшлося про утворення Білоруської Народної Республіки. Остаточо, рішення про незалежність було оформлене III Статутною грамотою. Актом 25 березня 1918 року проголошувалось: “Ад'гэтаго часу БЕЛАРУСКАЯ НАРОДНАЯ РЭСПУБЛІКА

АБВЕШЧАЕЦЦА НІЗАЛЕЖНАЙ І ВОЛЬНАЙ ДЗЯРЖАВАЙ. Самі народы Беларусі, у асобі свайго Ўстаноўчага Сойму, пастановяць аб будучых дзяржаўных звязях Беларусі...

Беларуская Народная Рэспубліка павінна абняць усе землі, дзе жыве і мае лічэбную перавагу беларускі народ, а асабліва: Магілеўшчыну, беларускія часьці Міншчыны, Гродзеншчыны (з Гроднай, Беластокам і інш.), Віленшчыны, Віцебшчыны, Смаленшчыны, Чарнігаўшчыны і сумежныя часьці суседніх губерняў, заселеныя беларусамі.” [4].

Вже 29 березня Рада БНР відхілила пропозицію семи своїх членів про включення до порядку денного питання про федерацію БНР з Великоросією, Україною і Литвою.

В той же час прийняття Акту про незалежність вимагало від білоруського керівництва рішучих кроків щодо визнання Беларуської Народної Республіки сусідніми державами і міжнародним співтовариством.

Україна, як і ряд інших країн, мала претензії на білоруські території, зокрема підкреслювалось: “Щодо північних границь, то частина їх вже передірена Берестейським договором (до Вігоновського озера). Ся границя спирається на дві умови: 1) Берестейська умова з Україною 9-го лютого, котрою північна границя сеї останньої проведена до Вігоновського озера і 2) Берестейський мир 3-го марта з Росією, котра в своїм трактаті зреклася свого суверенітету на землі, положені на захід від лінії Ріга, Двінськ, Свяцяни, Ліда, Пружани. Білорусія миру сього не визнає. Але сей аргумент не видається слушним, бо свого часу представників Білої Руси в Бресті не було. Опріч того вказану границу зазначено також Берестейською умовою центральних держав з Україною, з важности сеї умови Білоруський уряд ще не квестнонував” [5].

УНР сподівалася на дипломатичне вирішення питання кордонів з Білорусією: “Як ітима границя далі на схід від Вігоновського озера Білоруською землею, про це можна і мусимо порозумітися з Білоруським урядом. Але з огляду на змінність і непевність політичної ситуації, котра робить можливим поширення на Білоруські території, якоїсь іншої невласної державности – маємо жадати можливо доброго забезпечення всеї нашої границі на всякий випадок. Наша границя з Білою Русью повинна для того покриватися з тою, котра визначена нашими воєнними авторитетами яко конечний мінімум стратегічний” [6].

Водночас Білоруська Народна Республіка прагнула заручитися підтримкою Німеччини. З цією метою Рада БНР направляє урядову делегацію до Києва для зустрічі з німецьким послом при уряді Української ради. Однак офіційний Берлін розглядав Білорусію як складову частину Радянської Росії, яка в свою чергу вбачала в проголошенні БНР буржуазно-поміщицьку інтригу, спрямовану на відокремлення Білорусії від Росії. В умовах війни з Німеччиною, що тривала, не виявили зацікавленості до БНР і країни Антанти.

Українсько-білоруські стосунки наприкінці 1917 – на початку 1918 років характеризувалися своєю інтенсивністю і неоднозначністю. Про що свідчить витяг з протоколу засідання Ради Народних Міністрів від 10 квітня 1918 року. Ось його зміст:

“Слухали: доложені П.Голубовичем а) повідомлення делегації в справах переговорів Народнього Секретаріату Білоруської Народньої республіки, що Білорусія оповістила себе незалежною державою; б) уставні грамоти Ради

Білоруського з'їзду до народу Білорусії; в) офіційне повідомлення Ради Народних Міністрів Української народної республіки про незалежність БНР; г) прохання скористатися Українським радіотелеграфом і встановити прямий дрот між Києвом і Мінськом і видати позичку 500 000 крб.

Голубович ставить питання про призначення Білоруської Народної Республіки" [7].

Реакція на це чільних українських представників, за великим рахунком, не виправдала сподівань білоруського керівництва:

“Шелухін каже, що призначення залежить від Центральної Ради.

Ткаченко пропонує перше послати в Білорусь спеціальних делегатів для детального ознайомлення зі справою.

Сидоренко вказує на те, що в призначенні незалежності Білорусії заінтересований цілий ряд держав і тому треба доручити Міністерству Закордонних Справ вивчити відношення до цієї справи інших держав”[8].

Як бачимо, не було вироблено одностайної позиції з білоруського питання, що знайшло своє втілення у відповідній постанові:

“1) Питання про незалежність Білорусії з обміркування зняти;

2) Доручити МЗС відповісти Білоруській делегації, що Рада Народних Міністрів принципіально нічого не має проти призначення Білоруської Народної Республіки незалежною і буде вживати заходів до переведення цієї справи в життя законним шляхом...” [9].

Лише влітку 1918 року Рада БНР і народний секретаріат встановили консульські відносини з Україною, Доном, Північним Кавказом, Литвою, Латвією, Естонією, Чехословаччиною, Францією і Радянською Росією. В Києві відкривалася Білоруська торгова палата.

Українсько-білоруські стосунки наприкінці 1917 – на початку 1918 року незаперечно доводять той факт, що перед обома країнами стояв ряд першочергових питань. Не завжди вони були простими, але відзначалися толерантністю і виваженістю у підходах до розв'язання складних міждержавних проблем.

Література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф.5, оп. 1, спр. 158, арк. 415-416.
2. Там же, арк. 415-416.
3. Игнатенко И.М. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии.- Минск, 1992.-С.78.
4. Беларускі гістарычны часопіс.-1993.- № 1.-С.71- 72.
5. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 158, арк. 418.
6. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 158, арк. 419.
7. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 81, арк. 63.
8. Там же, арк.63.
9. Там же, арк.63.

Донецко-Криворожская республика как попытка провозглашения государственного образования на территории Левобережной Украины

Неотъемлемой частью истории Левобережной Украины, является история украино-российского пограничья, где воедино переплелись административно-политические, социально-экономические и этнокультурные проблемы двух братских славянских народов. Характерным в этом отношении представляется территория Донбасса, так называемый русскоязычный регион, традиционно испытывающий определенные политические и социально-экономические трудности. Именно здесь в январе 1918 г. была образована Донецко-Криворожская Советская Республика (в дальнейшем ДКСР), распространявшая своё влияние на ряд восточных областей Левобережной Украины и России. Опыт создания и деятельности ДКСР представляется актуальным и сегодня, когда бывшие союзные республики, а ныне суверенные государства Украина и Россия делают первые шаги на пути становления собственного суверенитета. На этом пути Украина сталкивается с попытками различных политических сил, как внутри страны, так и за ее пределами, пересмотреть существующие границы, опираясь на доводы и идеи “исторической справедливости”, сепаратизма. Среди таких идей, направленных в своей основе на уничтожение суверенитета Украины, звучит и идея создания некой “Донбасской республики”, причем зачастую, в поддержку такого пути развития Донбасса выдвигается довод якобы позитивный, опыта создания ДКСР.

ДКСР представляла собой попытку строительства украинского государства по советскому типу. Несомненно, что главной причиной образования ДКСР стало стремление тогдашнего большевистского правительства сохранить свою власть в Донкривбассе. Создание ДКСР объяснялось, прежде всего, экономическими факторами, ведь Донбасс являлся крупнейшим производителем и поставщиком руды и угля, котрые были абсолютно необходимы для остро нуждающейся в металле России, а не национальными или идеологическими интересами. Значение производимых в Донецко-Криворожском бассейне угля, руды и металла было огромным для всей Российской империи. Естественно, что и после революционных событий в России Донецко-Криворожский бассейн не потерял своей экономической привлекательности.

Кроме того, одним из основных моментов создания ДКСР было также стремление местных большевистских органов отделиться от “буржуазной” Центральной Рады, не допустить распространения её влияния на население Донецкого и Криворожского бассейнов. Неслучайно, что уже на I Всеукраинском съезде Советов в повестку дня был внесен вопрос о самоопределении Донецкого и Криворожского бассейнов.

В целом политика большевиков на Украине велась в направлении уничтожения национальной украинской государственности. Тогдашний глава правительства Центральной Рады Владимир Винниченко вспоминал, что большевики хотели разделить территорию Украины на отдельные республики –

Донецкую, Таврийскую, Киевскую как составные части “единой и неделимой” России. Свидетельством этому может служить и повестка дня IV областного съезда Советов Донецко-Криворожского бассейна, на котором была принята резолюция о выделении Донецкого бассейна в самостоятельную, отдельную от Украины ДКСР со своим Советом Народных Комиссаров.

Предваряя принятие указанной резолюции, 9 февраля 1918 г. большевик С.Васильченко доложил делегатам IV областного съезда Советов Донецко-Криворожского бассейна об одобрении Лениным идеи создания ДКСР. Естественно, что столь веское мнение не могло быть проигнорировано. Депутаты-большевики поддержали докладчика в необходимости выхода территории бассейна из Украины, предоставлении помощи не столько Киеву, сколько Петрограду.

Против создания сепаратной республики выступил член харьковского правительства Николай Скрипник, заявив, что отделение угольного бассейна подрывает советскую власть. В противовес предложениям сепаратистов, он поддержал идею провозгласить этот регион частью Южнороссийской автономной республики, которая войдет во Всероссийскую федерацию советских республик.

Предложение Н.Скрипника, однако, не было поддержано: за собственные органы государственно-политического и хозяйственного управления проголосовало 50 депутатов против 24. 12 февраля 1918 года IV областной съезд Советов Донецко-Криворожского бассейна провозгласил ДКСР, что получило широкую поддержку в Совете народных комиссаров России.

Не останавливаясь на политических заявлениях, российский Совнарком решил предоставить помощь сепаратистским силам в Донбассе, где тогда проживало около полутора миллионов украинцев и более 600 тысяч русских. Россия немедленно направила сюда хорошо обученный латышский полк Р.Сиверса.

Совнарком новой республики возглавил Федор Сергеев, широко известный под большевистским псевдонимом Артем. Это был сын зажиточного крестьянина из Куршины, который переехал в Екатеринослав, где начал заниматься подрядами строительных работ. За революционную деятельность он неоднократно попадал в тюрьмы, откуда в 1908 году сбежал в Австралию. После февральской революции он вернулся, пропагандировал ленинские идеи на Донбассе, стал большевистским лидером бассейна. Пользуясь огромными экономическими возможностями (ведь от угля и металла региона зависел не только Петроград, но и, в еще большей степени, Киев), ДКСР стала распространять свое большевистское влияние на харьковский и приднепровский регионы.

Однако, просуществовала “республика” недолго. В конце апреля вся украинская этническая территория в бывшей царской России, за исключением Кубани, попала под немецкую оккупацию, а после ее окончания вопрос о воссоздании ДКСР больше не поднимался.

Причиной столь скорого падения новообразованного государства являлось, в частности то, что хотя данное образование и называлось республикой, но государством в истинном значении оно не являлось. Во-первых, ДКСР не имела собственного суверенитета, вся ее деятельность направлялась Советом Народных Комиссаров РСФСР, то есть из-за границы. Население ДКСР не могло самостоятельно решать свою судьбу, вопросы государственного и общественного развития, все нормативно-правовые акты базировались на законодательстве РСФСР. Не существовало также четко определенных государственных границ.

Государство должно обладать вооруженными силами для обеспечения своей обороны и территориальной целостности, ДКСР же располагала лишь малочисленными и плохо вооруженными отрядами, в основном это были воинские формирования РСФСР.

Одним из формальных признаков государства является государственная символика: государственный флаг, герб, гимн. У ДКСР они отсутствовали. Отсутствовала и единая упорядоченная система налогообложения, не была введена своя самостоятельная денежная единица (на территории ДКСР находились в обороте деньги бывшей Российской империи) ДКСР также не была официально признана международной общественностью.

Сущностью государства является и то, что оно представляет собой организующую силу общества, которая выражает и охраняет личные и общие интересы своих граждан, ДКСР же представляла в первую очередь интересы руководства большевистской России, но не в коей мере не интересы своего народа.

Из выше изложенного становится очевидным, что полноценное государство не может быть создано лишь на основании экономического или политического фактора, не имея четко обозначенной территории, собственного аппарата управления, механизма защиты. Оно не может также существовать и без некоего внутреннего связующего звена, внутренней логики своего существования, т.е. без воли народа на жизнь в независимом государстве. В противном случае оно превращается в марионеточное, декларативное образование, управляемое из-за рубежа, что и произошло в случае с ДКСР.

П.П. Гай-Нижник

Листопад-грудень 1918 р.: Повстання Директорії чи успішна спроба державного військового перевороту?

Історіографія доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., впевнено стверджує, що протягом 1918 року в країні відбувся один успішний державний переворот, а саме 29 квітня на чолі з ген. П. Скоропадським, владу якого було повалено 14 грудня внаслідок народного повстання, на чолі якого стояла Директорія. Проте чи один лише державний переворот відбувся того року в Україні і чи дійсно можна ототожнювати протигетьманський виступ Січових Стрільців на чолі з Директорією за відповідне народне повстання? Щоб внести ясність у поставлені питання необхідно оглянути і співставити самі факти перебігу змін влади у 1918 р., їхній розвиток, характер, чинність і наслідки, перш за все з юридичного, історико-правового кута зору. Слід розглянути зазначені події не з погляду політичних уподобань, форми й здобутків того чи іншого державного утворення, представленого цими правлячими колами, а з встановленого наукового погляду на визначення характеристики засобу опанування владою, виходити виключно з факту обставин перебрання влади.

Щодо чину ген. П. Скоропадського, то ним дійсно було застосовано заколотницьких силових заходів з метою зміни існуючого в країні політичного та соціально-економічного ладу. Як відомо, 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський розпочав державний переворот чим припинив існування Української Народної

Республіки. Було проголошено про створення Української Держави у формі Гетьманату [1]. Отже, як свідчать загальновідомі історичні матеріали з цього приводу, факт державного військового перевороту безперечно відбувся.

Юридична енциклопедія, видана в НАН України, подає чітке визначення ознак такого акту. А саме: державний військовий переворот – це збройний виступ віськовослужбовців проти законної влади, уряду. Розрізняють стихійний, неорганізований виступ групи віськовослужбовців (бунт) та організований (головним чином офіцерських груп), спрямований на встановлення військової диктатури (путч). Повалення цивільного режиму за допомогою військової сили здійснюється з метою встановлення влади військової хунти, влади інших цивільних осіб, що виступають проти безладдя, хаосу в країні, які неспроможна виправити чинна влада тощо. Військовий переворот завжди є державним переворотом... [2].

Разом з тим, попри доконаний чин державного перевороту, постає питання повалення “законної влади”, тобто усунення легітимної влади. Центральна Рада складалася переважно з представників соціалістичних партій, делегати від яких обиралися до її лав не шляхом загальних виборів за принципом народного представництва, а за практикою представництва партійного. Повноваженнями вищого національного органу Раду в квітні 1917 р. наділив Український національний конгрес чисельністю 1.000 осіб, які не були представниками усіх країв і земель України [3]. Отже, Національний конгрес представляв волевиявлення лише малої частини українського населення. Втім, так чи інакше, але Центральну Раду було визнано повноважним представником революційної демократії України російським Тимчасовим урядом та кількома європейськими державами. Павло Скоропадський був обраний на Гетьмана також на підставі “волевиявлення народу”. З’їзд хліборобів, який розпочав свою роботу 29 квітня у Києві, мав стати громадською опорою перевороту, послужити підтвердженням легітимності, виборності нової влади перед широкими народними масами. На з’їзд прибуло біля 8 тис. чоловік, переважно селян, з яких уповноважених представників було 6.432 делегати. Делегати представляли майже всі губернії тодішньої України і закликали ген. П. Скоропадського “врятувати країну від хаосу і беззаконня”.

В свою чергу він запросив до співпраці поряд з іншими, і представників соціалістичних партій. Останні відмовилися. Тим часом гетьманський режим дістав визнання більш як 20-ти країн. Натомість окремі соціалісти розпочали готувати усунення П. Скоропадського від влади. До цього спричинилася і окупаційна влада, яка прихильно поставилася до гетьманського перевороту й, одночасно, прагнула підтримувати непевність української внутрішньополітичної ситуації, надавала кошти (а саме, 2 млн. марок) на підготовку нового заворушення [4]. На противагу уряду соціалістами було створено Український національний союз, провідники якого нав’язали тісні взаємини з більшовиками.

Ще в жовтні 1918 р. у редакції “Нової Ради” з запрошення В.Винниченка відбулися збори провідників ліворадикальних партій, а саме С.Єфремова, А.Ніковського, К.Мацієвича (УПСФ), В.Винниченка, В.Садовського (УСДРП), Ф.Швеця (Селянська Спілка) та М.Шаповала (УПСР), які не маючи на це повноважень від своїх партій, розглянули можливість збройного виступу проти існуючої влади. За подібні дії проте висловилися лише В.Винниченко та М.Шаповал [5]. Наприкінці жовтня відбулася зустріч між М. Шаповалом та А.Макаренком, на якій останній розповів про наявність гурту прибічників

збройного виступу, що складався із Строкози, Тулюги, Різниченка, Осецького, а, як зазначав сам М.Шаповал, “Національний Союз” абсолютно нічого не думав про озброєну боротьбу і в ньому про цю справу ні з ким не можна було говорити, окрім В. Винниченка” [6]. Таким чином збройний виступ готувався не опозиційними партіями, а окремим угрупованням осіб, які без згоди на це своїх партій розпочали підготовку заколоту (антидержавна змова) і перевороту насильницькими засобами. Для повалення існуючої влади В.Винниченком, М.Шаповалом, С.Петлюрою було налаштовано таємні зносини з більшовиками на мирних переговорах між УД і РРФСР. Від більшовиків для повстання було отримано гроші і озброєння. Пізніше, окремими українськими діячами цей факт навіть не приховувався.

Директорія з метою здійснити переворот контактувала також і з російськими небільшовицькими організаціями. Так, наприклад, В.Станкевич, колишній комісар при головній команді російської армії згадував, як він разом з членами “лівих організацій”, підготовляв змову проти Гетьмана. Метою цієї змови було скинути з влади і вбити П.Скоропадського, “передати владу кругам, що купчилися коло Союзу Відродження Росії, який мусів координувати свою діяльність з Українською Директорією”. Для цього вже було сформовано спецвідділ саботажників, що мали всіма засобами розвалювати залізничний рух, і навіть створено Кабмін на чолі з колишнім міністром Ц Ради з великоруських питань Одинцем. Крім того, з метою здійснення перевороту створилося і угруповання з військових чинів. М.Стахів з цього приводу згадував: “Підготовка до майбутнього повстання розпочалась після відомої зустрічі Гетьмана П.Скоропадського та генерала П.Краснова, завдяки зусиллям полковників П.Болбочана, В.Павленка, представників Стрілецької ради Є. Коновальця та А. Мельника. Політичними справами опікувався консул Білецький, закордонними – А.Галіп, а також П.Дідушок, як секретар “керівного гурту” [7]. Зрозуміло що ці два угруповання розгорнули спільні заходи по підготовці збройного виступу. За словами Є.Коновальця В.Винниченко ще 7 листопада “заявив, що все готове для повстання” [8]. У переддень виступу проти Гетьмана В.Винниченко у помешканні заступника міністра фінансів України соціал-демократа В.Мазуренка зустрівся з більшовиками Х.Раковським та Д.Мануїльським, де й було остаточно домовлено про початок повстання [9].

До вищенаведеного слід додати, УНСоюзом передбачалося скликання 17 листопада 1918 р. Національного Конгресу, який мав би на меті визначити питання легітимності влади Гетьмана, тобто планувалося з правової точки зору підтвердити законність існуючої влади, її часткове видозмінення, або проголошення її незаконною. В такому випадкові, коли б збройний виступ відбувся після оголошення Національним Конгресом нелегітимності діючої влади, його можна було б не вважати путчем чи спробою державного перевороту. Існувала, однак і вірогідність протилежного рішення Конгресу (навіть теоретично) і тоді б повстання виглядало б у очах громадськості і міжнародної спільноти цілковитим заколотом.

Змовники ж вирішили здійснити виступ за будь-якого рішення Національного Конгресу щодо легітимності Гетьмана, що, в свою чергу, сприяло його рішенню заборонити проведення Конгресу і схилитися до необхідності заручитися підтримкою офіцера та “білої Росії”. Сам П.Скоропадський з цього приводу писав: “Ще ранком (13 листопада 1918 р., коли на Раді Міністрів розглядалося питання про можливість допущення проведення Національного Конгресу) я отримав увідомлення, що було розкрито весь заколот повстання при

арештові начальника частини моєї охорони, полковника Аркаса. З його повідомлення вияснилося що конгрес конгресом, а повстання все одно вибухне. Ясно, що тут ніякі зміни у складі конгресу не змінили б стану, а разом з тим я боявся, що, ставши на шлях поступок, мені доведеться зробити їх цілу низку, причому я буду у руках людей, які (для мене не було ніякого сумніву) поведуть Україну до загибелі. Інше рішення було – рішуче закрити Конгрес і обпертися у Києві на всі ті офіцерські формування, про які я говорив вище, а якщо доведеться, то оголосити всезагальну мобілізацію... Я вирішив опертися на російський офіцерський склад і на свою Сердюцьку дивізію, на котру я за всіх умов розраховував. Для офіцерства російського складу я повинен негайно оголосити федерацію, позаяк мені вуха прожужали, що, якщо це буде зроблено, то весь офіцерський склад стане горою, заради Росії, за гетьманську Україну” [10]. Пізніше, грамота допомогла заколотникам залучити до виступу проти нього національно-соціалістичні партії, широкі народні маси (невдоволених до того ж урядовою земельною і соціальною політикою) й відрізати від підтримки свідомих українських громадян та консервативних кіл і партій. Як писав В. Винниченко у “Щоденнику”, він не сподівався на успіх перевороту, однак саме Грамота про федерацію надала йому (перевороту) всебічну підтримку серед широких народних кіл, яка вилилася у масштабне повстання проти влади...

Осередком заколоту було обрано м. Білу Церкву, де в ніч з 12 на 13 листопада зібралися майже всі керівники повстання. 14 листопада Січові Стрільці порушили обітницю вірності (присягу) і виступили з касарень зі зброєю в руках у напрямку Києва з метою повалити існуючу владу (збройний, заздалегіть організований, виступ віськовослужбовців проти законної влади, уряду, якій до того ж вони присягали на вірність). Отже, це не був виступ на підтримку народного повстання, це був військовий заколот (путч) проти існуючої влади, який спричинив собою вибух народного повстання (до цього часу вибухали лише “острівні” виступи бунтівників). У ході здійснення перевороту його речниками було досить вдало використано гетьманську Грамоту про федерацію, невирішеність земельного питання, міжнародну військово-політичну обстановку тощо. Заколотники не відчували нестачі озброєння. Його у великій кількості було перевезено з Росії і надано німцями. Вже в другий день заколоту повстанцями було мобілізовано і озброєно 30 тис. селян [11]. Виступ Січових Стрільців не був повстанням (бунтом військових), а добре підготовленою і попередньо продуманою акцією, тобто путчем, метою якого було не лише повалення існуючого ладу, зміна політичного (встановлення соціалістичної республіки) і соціально-економічного (ліквідація права приватної власності, націоналізація землі і промисловості тощо) шляху розвитку країни, а й приведення до влади чітко визначених осіб – п’яти членів Директорії.

Як відомо з подальшого розвитку подій, Директорія сконцентрувала всю повноту влади в своїх руках. Через недовгий час владою одноосібно став розпоряджатися Головний Отаман С. Петлюра. Він став новим диктатором, який спирався на військове оточення, користуючись військовими діями на терені України. Директорією не було проведено загальнонародних виборів, не було навіть зроблено спроби поновити догетьманські (так звані легітимні) владні структури, тобто зібрати Центральну Раду, або хоча-б Малу Раду тощо. Це означає, що повалення Гетьманату було здійснено не з метою відновлення незаконно

ліквідованої влади, а мало за мету насильницьке встановлення влади обмеженої кількості осіб (Директорії) чи однієї особи (Головного Отамана). До речі, нагадаємо, що повалення діючого або цивільного режиму за допомогою військової сили, що здійснюється з метою встановлення влади військової хунти, влади інших цивільних осіб, що виступають проти безладдя, хаосу в країні, які неспроможна виправити чинна влада тощо і є державним переворотом [12].

Література:

1. Шатківський Б. Квітнева Подія - наша Велич // Батьківщина (Торонто). - 1993. - Лютий-березень - С. 8.
2. Юридична енциклопедія. - К., 1998. - Т. 1. - С. 463-464.
3. Павленко І. Відновлення Української Держави. - Буенос-Айрес, 1951. - С. 14.
4. Вислоцький І. Гетьман Павло Скоропадський. - Торонто, 1940. - С. 26; Революція на Україні по мемуарам белых. - М. - Л., 1990. - С. 131, 150.
5. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. - Нью-Йорк, 1958. - С. 49-50.
6. Там само. - С. 30.
7. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. - Скрантон, 1967. - Т. 1. -С. 20.
8. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. - Прага, 1927. - С. 13.
9. Винниченко В. Відродження нації. - Відень, 1921. - Т. III. - С. 158.
10. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. - Київ-Філадельфія, 1995. - С. 305, 308.
11. ЦДАВОВ України, ф. 1429, оп. 5, спр. 6, арк. 12.
12. Юридична енциклопедія. - К., 1998. - Т. 1. -С. 463-464.

П.П.Моціяка

Т.Г.Масарик і українська революція.1917-1918 рр.

Провідник чеського національного руху в роки 1-ої світової війни, майбутній перший президент Чехословацької Республіки, професор Томаш Масарик уперше приїхав до Києва 29 липня 1917 р. Це взагалі було його перше перебування на Україні. До Києва його привела необхідність встановлення контактів з чехами України та доля чехословацьких військових формувань, що тоді створювалися тут з колишніх військовополонених чехів і словаків. Вже наступного після приїзду дня він зустрічався з представниками чеської громади в Києві і, звичайно, виринуло й українське питання. На запитання, як він ставиться до українського руху, проф.Масарик навів аналогію зі Словаччиною по відношенню до Чехії [1]. Можна сказати, що ця аналогія була поверховою. Для неї не було ніяких підстав, бо між чесько-словацькими стосунками з одного боку і російсько-українськими з іншого - важко знайти історичний паралелізм.

Для того, щоб краще зрозуміти позицію Масарика стосовно українського питання, причому позицію, що зазнала еволюції, варто згадати, що ще 22 грудня 1916 р. в газеті "Русская воля" у своїй статті "Австрію треба знищити" він, зокрема, писав: "Я ніколи не визнавав якого-небудь політичного сепаратизму Малоросії, проте це вже внутрішнє російське питання, яке в даний момент нас не

стосується” [2].

Мало що змінилося в його поглядах і до початку осені 1917 р. Погляд на українську справу в зв'язку з розумінням Масариком права поневолених народів на самовизначення дає його інтерв'ю московській газеті “Утро России” 19 серпня 1917 р. Він, зокрема, говорив: “Стосовно українського питання я вважаю, що це є питанням місцевого самоуправління. Малороси, на моє переконання, мають спільного ворога в особі Німеччини... У книзі відомого німецького професора-економіста Яффе, яка недавно вийшла, під заголовком “Наші воєнні цілі” він говорить, що, якщо хтось хоче зруйнувати Росію, повинен захопити Україну. Так що, я думаю, в інтересах самих українців необхідна сильна Росія” [3]. Проте не слід забувати, що це говорилося ще до проголошення Центральною Радою 3-го Універсалу.

Відгукуючись на таку позицію Масарика, тодішня київська газета “Народна воля” на противагу йому вказує: “Така думка проф.Масарика була би зовсім правдива, якби Україна кінчалася над Збручем. Але край наш займає і частину Австрії і Мадьярщини... І тому українське питання є питання міжнародне, яке повинен вирішити міжнародний мирний конгрес” [4].

Тим часом Росія природньо розпадалася на свої національні складові частини. Сприяв цьому і більшовизм і не стільки через свою радикальну, власне демагогічну ідеологію в національному питанні (“самовизначення аж до відокремлення”), як внаслідок загальної дезорганізації державного апарату після перевороту у Петрограді. Цим значною мірою і пояснюється Масарикова політика нейтралітету чехословацького війська щодо внутрішніх російських суперечок, категорично проголошена ним у відомій заяві 15 листопада 1917 р. у Києві. Останній момент цієї заяви присвячено українській справі, а саме: “З вищенаведеної засади впливає наше цілком лояльне ставлення до українців і до Української Народної Республіки; висловом цього є приятельські зносини між нами і офіціальними представниками Республіки” [5]. Ця заява свідчить про факт політичного зв'язку чехословацького визвольного руху з щойно виниклою українською державою.

Мабуть ніде політичний реалізм проф.Масарика не проявлявся так яскраво, ніж в його тодішньому становищі, зважаючи на певні його зміни щодо України. Пояснює це його провідна політична лінія, непримиримо антинімецька і антиавстрійська, а тому неминуче антантофільська /з Росією включно/.

12 грудня 1917 р. у будинку Київського цирку проходив Мітинг поневолених народів. Головним виступаючим був Масарик. У промові він, зокрема, сказав: “Ми об'єднуємося, щоб боронити свої права проти відомого німецького “Дранг нах Остен”, який вже проковтнув полабських і прибалтійських слов'ян. Проти цього ми хочемо збудувати бар'єр із вільних народів, що починаючись від Балтійського моря, простягався б вздовж вільних і об'єднаних держав: Польщі, Чехословаччини, Румунії, Югославії і України” [6]. Така заява Масарика означає його фактичне визнання повної державної самостійності соборної України. На думку Масарика, в умовах, коли Росія розпадалася і переставала бути боєздатною, а натомість Україна організовувалася і могла стати осередком консолідаційного процесу в російському революційному хаосі, і, таким чином, і боєздатною проти центральних держав.

На пленарних зборах київської філії Чехословацької Національної Ради в середині грудня у своєму звіті про тогочасну політичну ситуацію Масарик звернув

увагу на значення України: “Наш корпус перебуває на українській території і тому є в нашому інтересі щоби ми були в якнайкращих відносинах з українцями...”, і далі: “наші офіційні зносини з Україною, з українським урядом, незважаючи на труднощі в деяких акціях та з деякими установами, є дуже добрі” [7].

Але позиція Масарика кардинально змінилася після 4-го Універсалу, коли Україна була вимушена підписати сепаратний мир з центральними державами. 14 лютого 1918 р. Масарик говорив: “Доки українці вбачали в центральних державах свого ворога, ми йшли з ними; але як тільки вони висловилися за Австрію, ми їм сказали, що мусимо розірвати наші стосунки з ними. Якщо хтось хоче миру і миру сепаратного, ми не можемо йти з ним” [8].

Зрозуміло, отже, чому в 4-му Універсалі Масарик вбачав початок політичного підпорядкування України Німеччині, чого він весь час побоювався, особливо після Брест-Литовського миру, що був фактичним ствердженням цих його передбачень. Отже, тепер політичні шляхи українського і чехословацького визволення мали діаметрально розійтись. Тому, 26 січня на другий день після виходу 4-го Універсалу, Масарик мав розмову з міністром закордонних справ Щульгіним, де наголосив: “Я сам особисто...не годен визнати самостійною Україну поза рамками Росії, як правно-політичну формацію...Розбивати Росію – є, на мій погляд, просто працювати для Пруссії” [9].

Окупація України більшовиками і їх вступ до Києва засвідчують, що Масарик в цей час дивився на українську справу по суті крізь призму російської великодержавності. Це ясно видно з його ставлення до більшовицької влади: “Я не боюся перемоги більшовиків. Чому? Тому що дальшу поведінку українського уряду я вважав шкідливою для нашої і слов'янської справи. З України стала б німецько-австрійська провінція. Большевики через те, що знову приєднали Україну до Росії, під цим оглядом, є ближчими до нашої мети. Цим я не висловлююся за систему російського большевизму: він є для нас так само чужий, як був чужий для нас царизм...” [10].

Наступ німецької армії прискорив евакуацію чеських легіонерів з України. Чехи покидали Україну і Росію, бо тут вже не було фронту проти німців. А 22 лютого і Масарик покинув Київ [11].

Таким чином, у Масарика були тоді сумніви щодо державної, а подекуди і національної самостійності України. Головними причинами цих сумнівів є такі: перша – національне відокремлення України – це новий розкол у слов'янстві; друга – це очевидне ослаблення великодержавної сили Росії, що він вважав небажаним; третя – самостійна Україна практично буде використана пангерманізмом для політичних планів Німеччини. Разом з тим можна говорити, що ці сумніви Масарика по суті одного й того ж порядку.

Важко не погодитися з дослідником життя і діяльності Томаша Масарика О.Бочковським, який так сказав щодо позиції Масарика в українському питанні: “Масарик на українську справу, як і на національну проблему в її конкретних проявах загалом, дивився зі становища свого філософського реалізму, себто, беручи до уваги і рахуючись лише з тим, що є, а не з тим, що мало би бути, чи є бажаним” [12]. Отже, еволюція поглядів Т.Масарика на українську революцію в 1917-1918 рр. є цілком зрозумілою і логічною на той момент.

Література:

1. Sillaba T. T.G.Masaryk a revoluce v Rusky. - Praha, 1959.- S. 136 .
2. Русская воля. - 1916. - 22 декабря .- С.1.
3. Утро России. - 1917. - 19 августа.- С.1.
4. Народна воля. - 1917. - 13 вересня.- С.1.
5. Бочковський О.І. Т.Г. Масарик. Національна проблема та українське питання.- Подєбради, 1930.- С.137-138.
6. Бочковський О.І. Т.Г. Масарик. Назв. праця.- С. 141; Sillaba T. T.G.Masaryk a revoluce v Rusky.- s.266 .
Бочковський О.І. Т.Г. Масарик. Назв. праця.- С. 147.
Там же.- С 148.
Там же.- С. 150.
Там же .- С. 186.
Sillaba T. T.G.Masaryk a revoluce v Rusky.- 1959.- S. 208.
Бочковський О.І. Життя і світогляд Т.Г.Масарика. Масарик про Україну.- Відень-Київ, 1921.-С. 15.

А.М. Боровик

Діяльність видавничого відділу Міністерства народної освіти по підготовці українських підручників за часів Центральної Ради

Серед найголовніших проблем українізації школи було створення підручників на національній основі. Саме вони були покликані сприяти відродженню українського мовного середовища, духовного суспільства в цілому і кожної особистості зокрема. Зміст шкільних навчальних дисциплін, що входив як обов'язковий мінімум до підручників, повинен був проростати на національному ґрунті і включати в себе опис національних традицій, обрядів, звичаїв.

Видання шкільних підручників набуло більш організованого характеру з січня 1918р., коли розпочав свою діяльність видавничий відділ Міністерства народної освіти. Його завданням була підготовка необхідних підручників та шкільного приладдя у вигляді карт, картин, схем та іншого навчального обладнання. Але наступ російських більшовицьких військ, що розпочався невдовзі на Київ, не дав змоги оперативно здійснити намічені плани. Лише в кінці березня - на початку квітня 1918р. відділ приступив до безпосереднього виконання своїх функцій.

Систематичний розгляд виробничих питань комісії видавничого відділу розпочали на початку квітня 1918р. Найбільш дієву роботу провели комісії по складанню підручників для нижчої початкової школи, з української мови, математична, природнича та правописна комісії. Зокрема комісія по складанню підручників для початкової школи своє перше засідання провела 9 квітня 1918р. До її складу входили працівники Міністерства народної освіти та провідні спеціалісти цієї справи: М.Сімашкевич, С.Русова, М.Муколов, А.Музиченко, П.Басараб,

Г.Голоскевич, В.Дурдуківський. Крім того, на її засідання запрошувались автори підручників, рецензенти-науковці, представники учительських спілок та Товариства шкільної освіти.

Вже на першому засіданні, обравши головою комісії А.Лещенка, її члени визначились з головними організаційними питаннями та подальшими планами діяльності. Вони встановили, що в зв'язку з необхідністю якісної підготовки шкільних підручників до нового навчального року потрібно визначити порядок їх розгляду на засіданнях комісії. Було встановлено, що кожний рукопис, чи вже існуючий підручник повинні рецензувати дві особи, для більш об'єктивного прийняття рішень. До кожного наступного засідання повинні бути визначені питання обговорення та рецензенти. В зв'язку з великим обсягом роботи, що повинна була виконати комісія, запланували проводити засідання два рази на тиждень – у вівторок та неділю.

До кінця квітня місяця, тобто часу існування Центральної Ради, комісія по розгляду підручників для нижчої початкової школи видавничого відділу провела всього сім засідань і розглянула на них одинадцять підручників. Лише чотири з них з рядом зауважень та доповнень були визнані як придатні до використання і для нового перевидання. Чотири підручники були визнані як непридатні в зв'язку з тим, що їх зміст не відповідав меті та завданням нової школи і мав ряд інших суттєвих недоліків. Три підручники потребували досить значної переробки і лише за цих умов могли б бути перевидані і використані у школі надалі.

Не так часто, як попередня, проводила засідання комісія по складанню підручників з української мови. До складу її входили: В.Дога, Г.Голоскевич, О.Кисіль, Д.Ревуцький і Марковський. Очолював комісію М.Сімашкевич. У квітні 1918р. було проведено лише два засідання – 4 та 20 квітня. На першому з них було проаналізовано існуючі підручники граматики та читанки. Було ухвалено, що українські граматики авторів О.Курило, Залозного і Мурського “можуть бути пристосовані до перших двох класів середніх та вищих початкових шкіл” [1]. А от для 3 і 4 класів цих шкіл, де повинно здійснюватись вивчення систематичного курсу граматики, підручники взагалі були відсутні. Вирішили їх замовити окремим авторам, а на перших порах для методичної допомоги учителям “передрукувати в більшій кількості примірників” підручник граматики Смаль – Стоцького і Огоновського.

Краще становище було з читанками, адже існуючі підручники С.Черкасенка “Рідна школа” і О.Стешенко “Рідні колоски” могли бути використані в перших двох класах середніх шкіл. Читанка В.Доги “забезпечить перші чотири класи середніх і вищих початкових шкіл”. О.Кисіль запропонував скласти український правопис, що полегшило б роботу по його вивченню у школах, тому і ухвалили створити комісію для вироблення загального правопису [2].

Математичну комісію представляли визначні вчені-математики, автори шкільних підручників, відомі педагоги: В.Барицький, П.Басараб, А.Гук, М.Сімашкевич, М.Муколов, В.Шарко, Н.Шульгіна. Головою її був обраний К.Щербина. 11 квітня 1918р. на першому засіданні комісії вони вирішували в основному організаційні питання. Перше з них – які підручники потрібно готувати, чи для нинішньої системи освіти, чи на перспективу для єдиної української школи. Другим стояло питання, чи можливо за 2-3 місяці скласти оригінальні рукописи підручників, чи прийдеться взятись за їх переклад з іноземних мов. Третя проблема

була як наслідок з попередньої – які ж найкращі підручники на чужих мовах, що можна було б перекласти на українську [3].

Ведучи дискусію з цих питань, члени комісії визначили, що підручники з алгебри і арифметики “можна лишати без особливих змін” для нових програм. А от з курсу геометрії за проектом пропонується мати три концентри в ході вивчення: пропедевтичний, короткий систематичний і повний систематичний курси. З другої проблеми комісія прийшла до висновку, що за два-три місяці підготувати рукопис підручника неможливо, тому ліпше якомога скоріше приступити до перекладу кращих іноземних підручників. Відносно найкращих – було вирішено, що ними можуть бути лише російські підручники, тому що вони найбільш пристосовані до навчальних планів України. На наступне засідання було заплановано здійснити їх відбір.

Аналізуючи підручники з арифметики, члени комісії на засіданні 17 квітня визначили, що найбільш вдалим для перекладу є підручники російських авторів: Верещагіна, Стеблова та Шапошнікова. Стосовно підручників з алгебри, найбільшу увагу із семи розглянутих заслуговували підручники авторів Кисельова та Лебединцева. Остаточного рішення не було прийнято як по підручнику алгебри, так і відносно існуючих українських підручників з арифметики [4].

Останнє засідання 24 квітня повністю було присвячене розгляду рукописів нових підручників, хоч жодний з них не отримав позитивної оцінки комісії. Рукопис підручника з арифметики (дроби) Свистьольнікова був відхилений у зв'язку з наявністю багатьох “дефектів”. Відхилений був також рукопис підручника з геометрії не вказаного автора з Одеси. Лише існуючий задачник Я.Чепіги за умов його доопрацювання “міг бути корисним” для школи [5]. Призначивши наступне засідання на 1 травня 1918р., комісія за часів Центральної Ради так остаточно і не визначилась по багатьох запланованих питаннях.

Природнича комісія вирішила, що потрібно якомога скоріше виробити зміст навчальної дисципліни на перспективу. Протягом двох засідань 11 та 18 квітня її члени вели дискусію про підручники з природознавства для єдиної школи. Але підготовка нових підручників без конкретного змісту нової програми була неможлива. Тому комісія побажала її отримати від Міністерства народної освіти і обговорити її зміст. 25 квітня на спільному засіданні природничої і географічної комісій активно проходило обговорення програми з природознавства єдиної школи і висловлено ряд зауважень [6]. А відносно розробки підручників комісія так нічого і не встигла зробити.

Крім вище згаданих діючих комісій видавничого відділу по підготовці підручників на українській мові, у квітні був підготовлений список членів комісій з іноземних мов: латинської, французької та німецької [7]. Але до кінця квітня вони встигли провести організаційні засідання і обговорили програми цих навчальних дисциплін, проте остаточних рішень відносно підручників так і не встигли прийняти.

Таким чином, у квітні 1918р. при видавничому відділі Міністерства народної освіти вели роботу вісім комісій, які на своїх засіданнях обговорювали питання про підготовку і видання українських підручників. В основному комісіями аналізувались діючі підручники, надруковані українською мовою, або ж існуючі підручники російською мовою, що пропонувались для перекладу. Кількість рукописів, що пройшли обговорення в комісіях була незначною, адже підготувати

їх за короткий час було неможливо. Навіть ті рукописи, що обговорювались, відхилялись комісіями у зв'язку з наявністю значної кількості недоліків.

Для з'ясування наявності українських підручників у школах і визначення необхідної кількості їх на наступний навчальний рік, у квітні 1918р. видавничий відділ Міністерства народної освіти надіслав до земських народних управ, освітніх комісарів і до керівників початкових та середніх шкіл анкету [8]. В ній було дев'ять основних питань, за якими намагались встановити кількість учнів у чотирьох перших класах шкіл, які хотіли українізувати в першу чергу. Також в Міністерстві бажали знати, які підручники і в якій кількості надійшли до шкіл в 1917-1918 навчальному році, які будуть потрібні на наступний навчальний рік та їх кількість. В анкеті цікавились, чи асигнуються кошти для власного видання підручників, скільки виділено коштів для закупівлі підручників, чи є їх запаси на земських складах. Але отримати відповіді на цю анкету видавничому відділу вже вдалося за правління гетьмана П.Скоропадського.

Таким чином, за короткий період діяльності видавничого відділу Міністерства народної освіти за Центральної Ради, було проведено значну роботу по підготовці українських підручників. Проведена ними робота сприяла формуванню нового змісту навчальних дисциплін, який сприяв реалізації принципів національного навчання і виховання школярів, а також реалізації планів українізації школи.

Література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України), ф.2581, оп.1, спр.154, арк.30.
2. Там же, арк 30.
3. Там же, арк. 34.
4. Там же, арк. 37.
5. Там же, арк. 41.
6. Там же, арк. 50.
7. Там же, арк. 51 – 53.
8. Анкета видавничого відділу Міністерства народної освіти // Вільна українська школа. - 1918. - Квітень-травень.- №8-9. - Арк.265.

Ю.В.Котляр

Селянський рух на Лівобережній Україні в 20-х рр. ХХ ст.

Одними з найбільш замовчуваних і тому найменше досліджених сторінок історії України є повстанський рух селян в часи становлення тоталітарної системи. Особливо це стосується періоду, що передував непу, та й самої нової економічної політики. Історія селянського руху в перші роки радянської влади дуже заплутана, особливо його причини та недоліки. Дійсно, впродовж більше як 70 років він розглядався як контрреволюційні, виступи заможної, куркульської частини села проти радянської влади. В аспекті політичних оцінок цей рух, визначався

виключно як куркульський бандитизм [1]. Тільки в останні роки науковці почали більш неупереджено розглядати як історію становлення радянської влади в Україні, так і протидію їй з боку населення. На жаль, селянський опір, особливо в роки непу, все ще лишається недостатньо вивченим. Тим часом історія першого десятиріччя існування радянської влади в Лівобережній Україні – це історія боротьби найбільш чисельної верстви населення – проти тоталітарного режиму.

Реальна політика більшовиків у селянському питанні з самого початку суперечила гаслам і деклараціям, з якими вони прийшли до влади. Прийняття II Всеросійським з'їздом Рад декрету “Про землю”, есерівського за своєю суттю, означало поступку селянам в одному з найбільш важливих для них питань – земельному. Зовні це виглядало як відмова від одного з теоретичних постулатів марксизму в селянському питанні. Однак ця поступка була тимчасовою. В 1919 р. Радянським урядом був прийнятий закон про соціалістичний землеустрій, який точніше відбивав теоретичні погляди більшовиків. Майже одночасно в українському селі була запроваджена продрозкладка. Прагнення більшовиків налагодити державну організацію розподілу продуктів замість торгівлі набрали форм звичайнісіньких реквізицій надлишків сільськогосподарської продукції у селян. Причому ці “надлишки” вираховувалися не на основі потреб селянського господарства, а виходячи з інтересів держави і часто, за свідченням наркомпрода РСФРР О. Цюрупи, бралися “із звичайної норми споживання селян” [2].

Ці акти в сукупності не тільки позбавляли селян завоювань здобутих ними внаслідок жовтневого перевороту, а й ставили їх у значно гірше становище, ніж до революції. Замість хліба, який відбирала держава, вони практично не стримували ніяких промислових товарів. Все це викликало невдоволення селян і значною мірою призвело до падіння радянської влади в Україні в 1919 р. Однак селянство не могло погодитися із політикою відновлення поміщицького землеволодіння, яку проводив А. Денікін. У боротьбі цих двох сил воно знову повернулося на бік радянської влади, тим більше, що більшовики відмовилися від деяких заходів, здійснених ними в 1919 р. Зокрема, згідно з новим земельним законом, прийнятим у лютому 1920 р. значна частина землі передавалася у користування селянству. Однак основні елементи політики більшовиків на селі залишилися незмінними. Це викликало нове загострення невдоволення селянства, сплеск антирадянського руху. Наприкінці 1920-го року, застосовуючи тактику партизанської боротьби, повстанці практично контролювали всю сільську місцевість республіки [3].

Значний розмах повстанського руху змушені були визнати навіть керівні діячі республіки. Ще на IV конференції КП (б)У вказувалося, “що куркуль став фактичною владою на Україні” [4]. А В.Ленін, оцінюючи в цілому становище радянських республік на весну 1921 року, змушений був визнати, що “радянська влада зіткнулася з політичною кризою, яка була обумовлена невдоволенням не тільки значної частини селян, але і робітників” [5].

Продрозкладка в 1920 році проводилася без уваги на потреби народного господарства і прохарчування населення України. В цьому році було вивезено в Росію: з Полтавщини – 4 млн. пудів зерна, з Київщини – 3 млн. Проте з Москви надходили скарги центрального уряду на те, що продовольчий план виконано лише на 19,69%. Харківський уряд у свою чергу скаржився, що план не можна виконати з уваги на “банди”, які перешкоджають конфіскації хліба [6]. Єдиною силою, яка стала на захист інтересів українського селянина, залишилися повстанці.

Встановити кількість повстанців і селянських загонів практично не можливо. Різняться навіть офіційні відомості. Згідно звіту командуючого збройними силами України М.Фрунзе V з'їздові Рад України, на території республіки на кінець жовтня 1920 року було зареєстровано 40 тис. бандитів, організованих у військову силу [7]. За даними газети "Селянська правда" наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. чоловік [8]. За розвіданими штабу червоних військ України тільки за період з 15 березня по 15 квітня 1921 року в межах Київської губернії діяло до 25 великих повстанських загонів. За даними особливого відділу Київського військового округу загальна кількість повстанців становила близько 6 тисяч [9].

Про могутність селянського руху свідчить й те, що на боротьбу з ним Радянський уряд змушений був кинути дві третини регулярних частин Червоної Армії, що діяла проти Врангеля. Це – без урахування частин ВОХР та ВНУС, які створювались саме для боротьби з антирадянськими повстаннями. Чисельність усіх частин всередині 1920 року досягала 50 тисяч бійців, посилені кіннотою, кулеметами й літаками [10].

Тим часом до весни 1920 року повстанський рух значно активізувався. 9 березня голова Уккранпраці Й.Сталін телеграфував В.Леніну: "З 10 головних заготовчих повітів... в 4-х повітах Полтавської губернії нормальна заготівельна робота поки ще неможлива із-за бандитів, які буквально знищують продробітників..." [11]. Незважаючи на масовість, на Лівобережжі не склалося єдиного координуючого центру, що не дозволяло повстанцям виробити загальну тактику боротьби, і в той же час утруднювала для режиму остаточний їх розгром. Намагання деяких сил організувати такий центр шляхом створення таких організацій як Українська військова організація, Всеукраїнський повстанком, Братерство української державності та інших виявилися невдалими. З одного боку це було пов'язано з організаційною слабкістю повстанського руху та відсутністю загальноновизнаного лідера (хоч майже всі вони на словах визнавали зверхність С.Петлюри), а з іншого – вдалими оперативними діями ВУЧК та деякими тактичними маневрами більшовиків. Так, їх переговори у найбільш впливовою есерівською партією – боротьбистами, закінчилися, за словами В.Леніна: "Замість повстання боротьбистів, яке було неминучим" [12]; фактичним зникненням цієї партії з політичної арени.

Однак розвиток бойових дій показав, що перемога в боротьбі з рухом селян за допомогою лише військових частин, без зміни ставлення влади до селянства неможлива. Намагаючись утвердити свою владу на селі, Комуністична партія почала більш рішуче проводити заходи, що сприяли політичному розмежуванню села, загостренню відносин між різними соціальними верствами. Згідно з постановами РНК (від 20 квітня 1920 року) Реввійськради Південно-Західного фронту (від 23 квітня 1920 року) в районах концентрації банд було запроваджено інститут заручників, а також застосовувались системи штрафів і контрибуцій. Так, наприклад, в с.Чорнорудцях Чернігівського повіту в зв'язку з убивством бандитами продовольчого працівника на місцевих "куркулів" було накладено контрибуцію 2 млн. крб. [13].

Найбільш активними провідниками лінії партії по боротьбі з повсталим селянством стали створені у травні 1920 року класові організації незаможного селянства – КНС, які були проголошені "органами державного значення".

“Незаможники активно допомагали в боротьбі з бандитизмом у Київському, Переяславському, Радомишльському, Кобиляцькому, Лохвицькому, Охтирському, Сумському, Єлісаветградському, Первомайському та інших повітах” [14]. У Київській губернії протягом січня-лютого 1921 року спіймано 234 бандити [15]. Незаможники почали створювати власні загони. За даними II Всеукраїнського з'їзду КНС, у збройній боротьбі взяло участь понад 56 тис. членів КНС, об'єднаних в 750 загонів [16]. Особливо активно загони створювались в Полтавській губернії. Так, в Лохвицькому повіті в загоні було 150 вершників [17].

Залучення незаможників до активної боротьби з повсталими звужувало соціальну базу останніх. До того ж, крім безпосередньої участі у бойових діях, незаможники також проводили значну роботу по розмежуванню села. Вони конфіскували майно селян, які підтримували повстанців, що позбавляло останніх можливості отримувати харчі, одяг, фураж, поповнення. Заходи по політичному розмежуванню сил могли дати тільки тимчасовий ефект. Державна партія постала перед гострою необхідністю докорінно змінити саму політику щодо селянства, змінити старі методи дій на нові, перейти від політики “воєнного комунізму” до нової економічної політики.

Остаточний спад повстанського руху намітився у другій половині 1921 р. Особливо помітним він був на Лівобережжі, де кількість та чисельність повстанських загонів, після розгрому Н. Махна, різко зменшилось. Так, наприклад, в травні 1921 р. на Полтавщині діяло 53 великих та малих загонів загальною чисельністю понад 2 тис. чоловік. В серпні їх нараховувалося тільки 14, чисельністю 357 чоловік, а жовтень, за повідомленням місцевої преси, став “останнім місяцем активного бандитизму” [18]. До кінця осені 1921 р. в основному було покінчено з озброєним бандитизмом на території України [19].

Незважаючи на це, повстання на Лівобережній Україні продовжувались і в роки непу. Це повстання Галаки на Чернігівщині в 1923 р., С. Несуская на Чернігівщині у 1924 р. та повстання у Драбовому на Полтавщині 1927 року [20]. Про що в офіційних документах говорилося: “Ряд націоналістичних контрреволюційних організацій було розгромлено на територіях Полтавської, Олександрівської, Миколаївської та Одеської губерній” [21].

Таким чином, розмах невдоволення селянства держави, яке вилилось у масовий повстанський рух, привело до заміни політики “воєнного комунізму” на нову економічну політику, яка хоч на деякий час покращила становище селянства.

Література:

1. Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? // Проблеми історії України. – 1992. – Вип.4. – С.30.
2. Десятый съезд Российской Коммунистической партии. Март 1921 г.: Стенографический отчет. – М., 1963. – С.416.
3. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К., 1996. – С.5.
4. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – К., 1976. – С.71.
5. Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.45. – С.270.

6. Пастернак Є. Україна під більшовиками. – Торонто, 1979. – С.76.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.2, оп.2, спр.40, арк.30.
8. Селянська правда. – 1922. – 5 квітня.
9. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. – Х., 1971. – С.128-129.
10. Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до непу... – С.32.
11. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы// Украина в 1917-1921 гг. – К., 1991. – С.131-132.
12. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) – К., 2000. – С.134-135.
13. Селянська біднота. – 1921. – 1 січня.
14. Селянська біднота. – 1921. – 4 січня, 25 лютого.
15. Вісті. – 1921. – 6 квітня.
16. Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян: Стенограф. звіт. – К., 1922. – Ч.5. – С.78.
17. Римаренко Ю.І. З історії боротьби трудового селянства України проти куркульського бандитизму (1921-1922 рр.) // Український історичний журнал. – 1965. - №1. – С.112.
18. Голос труда. – 1922. – 11 листопада.
19. Залевський А.Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921-1922 рр.) // Укр. іст. журн. – 1959. - №4. – С. 97.
20. Соловей Д. Голгофа України. – Ч.1. – Дрогобич, 1993. – С.134-136.
21. ЦДАВО України, ф.2, оп.2, спр.466, арк.51-53.

В.В. Голець

Кооперативний рух в умовах непу (на матеріалах Чернігівської області) (1921 – 1928 рр.)

Кооперативний рух, пройшовши складним шляхом свого історичного розвитку, став одним з могутніх факторів формування вільних ринкових, товарно-грошових відносин, засобом економічної модернізації і соціального структурування суспільства. Зміни в суспільно-економічному житті поставили сьогодні нагальні завдання, пов'язані з подоланням кризового стану вітчизняного народного господарства, формуванням ринкової економіки, процесами приватизації. Відтак, виникає потреба аналізу історичного досвіду заснування і діяльності кооперативних товариств та кооперативного руху як в Україні в цілому, так і окремих її регіонах.

До 1917 р. споживча кооперація досить активно розвивалася. На неї припадало близько 35 відсотків всього товарообігу країни [1]. Прийшовши до влади, більшовики вирішили використати кооперацію як допоміжний інструмент в боротьбі за побудову соціалізму. Тому 10 квітня 1918 р. РНК РРФСР прийняв декрет “Про споживчі кооперативні організації”, в якому з метою залучення до цієї справи широких мас населення, підкреслювалося, що кооперативи повинні “не

тільки обслуговували пайовиків, а й вживати заходи до повсюдного кооперування населення” [2]. З цього часу на долю кооперації випадає ряд кардинальних структурних змін. Починаючи з 1918 р. фактично щороку робота кооперації перебудовувалася, пристосовуючись до нових умов. Спочатку кооперацію було включено у державну розподільчу систему, а з 1919 р. введено обов’язкове членство для кожної дорослої людини, після чого вона перетворилася в орган постачання та розподілу при Наркомпроді. В 1920 р. кооперація була задекретована двома новими принциповими положеннями – її обов’язковим одержавленням і кооперуванням всього населення, а всі кооперативні системи – інтегровані. У 1921 р. кооперація почала працювати в умовах нової економічної політики, а в 1923 р. її знову було реорганізовано на засадах добровільного членства [3].

1920 р. став роком перелому в історії української споживчої кооперації. На першому етапі її реорганізації і перебудови (січень 1920 р. – березень 1921 р.) закладалися підвалини робітничо-селянської кооперації. Було створено центральні керівні органи — Кооперативний комітет України та Вукоопспілку (ВУКС) [4].

Низові кооперативи були об’єднані в губернські спілки споживчої кооперації — Губспілки, що входили до складу Центроспілки. Згідно циркуляру Уккранаргоспу при Чернігівському губпродкомі організовувався кооперативний відділ, що являв собою місцевий орган урядової влади, який керував всією споживчою кооперацією губернії. 12 червня 1920 р. у відповідності з декретом від 20 березня колишню Крайспілку було перейменовано в Губспілку, яка об’єднувала загальногромадянську кооперацію у межах Чернігівської губернії. Робітнича кооперація була об’єднана автономною секцією при Губспілці, а її сільськогосподарський відділ перетворено на автономну Губсільгоспсекцію.

У 1920 р. на Чернігівщині діяло 1304 споживчих товариства, в тому числі 21 робкооп, 11 райспоживспілок, 271 кредитне і 76 ощадно-позичкових кредитних товариств, які об’єднували близько двох мільйонів пайовиків [5].

Таким чином, створилася узагальнена одноманітна для всієї території кооперативна мережа, за своєю схематичністю аналогічна побудові адміністративного управління: ВУКС, Губспілка, Райспілки, а в містах і селах — Єдині споживчі товариства (ЄСТ), членами яких зобов’язані були стати всі жителі даного населеного пункту. Тепер губернська структура споживчої кооперації складалася з трьох ланок: ЄСТ, Райспілка та Губспілка. В основу діяльності закладався принцип централізації управління: організаційна робота проводилася зверху шляхом декретів і постанов. У зв’язку з цим історія кооперації з 1919 р. стала тісно пов’язана з загальноекономічним і кооперативним законодавством. Особливістю декретів було те, що вони не забезпечували виконання викладених у них положень, а лише висловлювали принциповий напрямок економічної політики держави і служили кооперації зняряддям у боротьбі за існування.

До початку непу структуровану реорганізацію ще не було завершено. Другий етап її перетворення (березень 1921 – грудень 1922 рр.) співпав з безпосереднім переходом до нової економічної політики, сутністю якої було становлення ринкової змички між державною промисловістю і приватновласницьким селянським господарством. В міру перетворення останнього на колективне, ринкові форми змички мав замінити державний план. Неп розглядався як закономірний етап, властивий кожній країні, яка просувається від капіталізму до соціалізму [6]. У галузі кооперації нова економічна політика

знайшла своє перше вираження у декреті від 13 березня 1921 р., який дозволяв організацію добровільних об'єднань. Як і раніше, кооперація мала виконувати державну політику по розподілу і заготівлі продуктів, але тепер широкий простір було надано самодіяльності й ініціативі в галузі торговельної і промислової діяльності [7].

На першому етапі непу (1921-1923 рр.) було обов'язковою приписка до кооперативів, запроваджена ще в роки війни через те, що не можна було відмінити нормоване постачання і певний час продукти продовжували розподілятися у вигляді натурального пайка через кооперацію. Поруч з такими кооперативами створювалися добровільні споживчі товариства, яким дозволялося проводити обмін товарів, що видавалися робітникам як натуральне преміювання за роботу, на селянські продукти. Восени 1921 р. із споживчої кооперації виділилися в окремі кооперативні системи збуто-постачальні і кредитні товариства. Основні завдання цього періоду вирішувалися у два етапи. Перший (березень – жовтень 1921 р.) передбачав реорганізацію кооперативного апарату Губспілки, часткову – ЄСТ, а також проведення в життя принципів багатолавкової системи. Враховуючи різницю природних і господарських умов у різних повітах Північного Лівобережжя, Інструкторська колегія Губспілки не висувала єдиної для всієї губернії мережі багатолавок, але вважала за необхідне організувати їх з радіусом мінімум у 6 – 10 верст. На перше січня 1921 р. у губернії нараховувалося 204 багато – та 501 однолавокове товариство [8]. Всього ж по Чернігівській губернії на цей час діяло 705 ЄСТ, причому найбільша їх кількість у Чернігівському (183) та Остерському (110) повітах, а найменша – у Глухівському (55) і Конотопському (49) [9]. За рахунок організації багатолавкових кооперативів дещо зменшився приріст числа товариств. На початок 1922 р. Чернігівська губспілка об'єднувала 889 ЄСТ з кількістю членів 1885 тисяч. Загальне число кооперативних товариств споживачів нараховувалося 1753 (більше 2 мільйонів чоловік). Окрім того, існували 16 фабричних ЄСТ, з кількістю 134 тисячі осіб [10].

На другому етапі даного періоду (жовтень 1921 – грудень 1922 рр.) завершилася організаційно-господарська перебудова кооперації на основі постанови ВУЦВК “Про союзню мережу споживчої кооперації України”. В її основу було покладено принцип переходу від системи губспілок до райспілок та губробкоопів, побудованих за принципами губернського об'єднання профспілок. З метою скорочення кооперативного апарату і надання йому більшої гнучкості, у систему кооперації вносилися дві суттєві зміни: принцип економічного тяжіння (замість форм, пов'язаних з адміністративними кордонами) та заміна чотириланкової системи (ВУКС – Губспілка – Районний відділ губспілки – ЄСТ) триланковою (ВУКС – Райспілка – ЄСТ). Така форма вважалася більш доцільною в умовах непу. Райспілки обслуговували район, економічно пов'язаний із своїм центром як такий, що до нього тяжіє. Губспілки ліквідувалися, реорганізуючись у Райспілки. У Чернігівській губернії було 12 повітів. Якщо після декрету 20 березня 1919 р. у губернії сформувалося 11 райспілок, а після першого етапу реорганізації – 16, [11] то у 1922 р. залишилося лише 5 райспілок: Чернігівська (з районом діяльності в Чернігівському, Городнянському, Сосницькому, Борзнянському, Козелецькому, Остерському повітах), Ніжинська, Конотопська, Новгород – Сіверська та Кролевецька (з районом діяльності в Кролевецькому та Глухівському повітах). Тоді ж розроблено статут районної спілки споживчих

товариств, завданням якої була конкуренція з приватним ринком, зниження цін, захист та зміцнення бюджету. З 1922 р. райспілки почали страхову діяльність, у них були відкриті страхові агентства [12].

На заключному етапі перебудови споживчої кооперації (січень 1923 – жовтень 1924 рр.) головним завданням було максимальне охоплення кооперацією широких мас населення на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР від 23 грудня 1923 р. “Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства”, яка передбачала створення однорідної бідняцько-середняцької структури пайовиків. Проте відсоток кооперування на початок 1924 р. залишався невисоким. Активними пайовиками були тільки 1,4 відсотка населення [13]. Відколи обов’язкову прописку до кооперативів було відмінено, їх членами могли стати ті, хто добровільно входив до них і сплачував вступні та пайові внески. У 1924 р. було затверджено відповідний статут товариства споживачів. З 1 січня 1924 р. у Чернігівській губернії розпочалася кампанія по реорганізації сільських споживчих товариств на засадах добровільного членства. Відтепер членами кооперативу могли бути не всі мешканці села, а лише пайовики.

За соціальним складом спілчанців кооперативи на 96,3% були бідняцько-середняцькими і лише 3,4% складали заможні селяни. В органах керівництва і контролю, завдяки кільком вміло спланованим виборчим кампаніям працювало 84% середняків та незаможників. Незважаючи на численні декларативні декрети і постанови, органи радянської влади постійно втручалися у діяльність кооперації, намагаючись підпорядкувати її своєму впливу. Уряд неодноразово видавав циркуляри стосовно посилення участі комуністів і незаможників в роботі низової кооперації. Перевибори керівництва показали таку картину: у 1922 р. в складі керівних органів ЄСТ працювало 4% комуністів і 12% членів КНС (комітетів незаможних селян), а вже в 1923 р. їх було відповідно 7% і 23%, у 1924 р. – 15% і 33% [14].

Кооперативний апарат, повторюючи в цьому відношенні долю всіх радянських установ, непомірно розбух і на початок товарообмінних операцій став громіздким бюрократичним апаратом зі слабкою продуктивністю, позбавленим необхідної в нових умовах гнучкості і рухливості. На перше січня 1922 р. Чернігівська райспілка нараховувала 350 службовців після скорочення наприкінці року – 180. Було ліквідовано ряд відділів та підвідділів, а сума витрат на утримання апарату за рішенням ради уповноважених, не мала перевищувати 5% прибутку [15]. Але до 1924 р. райспілка знову вступила в період фінансової кризи. Витрати на утримання 168 службовців складали 22,5%, а націнки на товари – 40%. Райспілка знову працювала на збиток [16]. Лише на початок 1928 р. ситуація дещо стабілізувалася. У прийнятій XV з’їздом ВКП(б) постанові підкреслювалося: “Неухильно продовжувати роботу над здешевленням і скороченням адміністративного, торгового, кооперативного, промислового апарату, а режим економії застосувати до всіх без винятку ланок управління і господарства, скоротивши видатки у 1928 р. не менш як на 20%, суворо перевіряючи впровадження його в життя” [17]. У 1928 році апарат райспілки скоротився до 93 осіб. Райспілка вийшла з кризового стану і зміцнила основу низової кооперації: якщо в 1924 р. її товарообіг складав 2070228 крб., то в 1928 р. – 7340000 крб.; націнки на товари становили відповідно 17,1% та 4,7%, а організаційні витрати – 11,8% та 4% [18].

У зазначений час на Чернігівщині було налагоджено систему підготовки та перепідготовки як керівних кадрів, так і працівників низової кооперативної мережі. Чернігівська кооперативна школа готувала кадри для низової кооперації, головним чином для села. Перший випуск її відбувся в січні 1926 р. 15 березня 1922 р. Чернігівський соціально-економічний технікум було перетворено на кооперативний технікум і передано на утримання губспілки. Навчання в ньому було платним. Виняток становили члени КНС та 30% студентів, командированих партійними органами та профспілками. Райспілка щороку асигнувала технікуму 2 млрд. крб., а також брала на себе виплату стипендій. Практику студенти проходили у відділах райспілки, ЦРК (центральному робітничому кооперативі) та в губсільбанку [19]. Щоб закріпити досягнення в роботі кооперації та сприяти подальшому її розвитку, у Чернігові щороку влаштовувались двомісячні курси для перепідготовки сільських кооперативних робітників [20].

У 1925 р. у зв'язку зі зміною адміністративного поділу Чернігівської губернії (замість 12 повітів утворено 5 округів), відбулися зміни і в системі кооперативних органів. Згідно постанов окрвиконкомів було організовано 12 кооперативних комітетів, які здійснювали керівництво діяльністю всіх видів кооперації в округах. Ці комітети існували до 1929 р. і значно змінили основу низової ланки [21]. Щомісяця в кожному кооперкомі реєструвалося близько десяти нових товариств. Кооперування населення становило у 1914 р. – 11,6%, у 1923 р. – 13,2%, у 1924 р. – 17,2%, у 1925 р. – 21,2%, у 1926 р. – 32,4%, а в 1927 р. – 41,3% [22]. Наведені дані свідчать про те, що з запровадженням непу були створені умови, сприятливі для залучення населення до кооперативних організацій.

Разом з тим не всі зареєстровані товариства діяли реально. З сільських ЄСТ тільки 20% були стійкими, а близько третини – занадто слабкими для нормального функціонування [23]. Давалися взнаки обов'язкова приписка громадян до кооперативів і прагнення об'єднати товариства, створюючи великі багатоланкові кооперативи.

На момент проголошення непу і видання декрету від 13 квітня 1921 р. кооперація у фінансовому відношенні була цілковито безпомічною. Ні грошових, ні власних товарних фондів у неї не було. Завданням кооперації у фінансовому плані було створення власної бази. Про залучення коштів населення на той час годі було й думати, а фінансування залишалося мізерним, до того ж фонд становили неходові товари. Власні кошти кооперативних організацій склалися з вступних пайових внесків членів кооперативів та з відрахувань від чистого прибутку. Так, матеріальні ресурси Чернігівської райспілки та її контор оцінювалися у 400 тис. золотих карбованців. Найбільш сприятливим моментом для нагромадження коштів був період з листопада по грудень 1922 р., коли всі банки вели операції у радянській валюті. Це дало райспілкам можливість створити власний товарний фонд [24]. Усі банки визначали розміри кредитів в залежності від суми пайових капіталів. Найвищий розмір паю було встановлено у 5 крб. Чернігівська райспілка рекомендувала для сільської місцевості пай не менше 1 крб. 50 коп., а для бідноти – 50 коп. Відповідальність при такому розмірі паю дорівнювала 7 крб. 70 коп. Чим більшим був розмір відповідальності членів, тим більшу довіру мали кооперативи у кредитуючих організацій. Надто високу відповідальність (більше 10 крб.) застосовувати не рекомендувалось, щоб не відлякувати селян [25].

У період “воєнного комунізму” усі підприємства, що належали кооперації, були націоналізовані, але декрет від 13 квітня 1921 р. відкрив перед кооперацією широкі можливості в галузі промислової діяльності. У Чернігівській губернії переважали кооперативні підприємства харчової та хімічної промисловості: маслоробні заводи, крупорушки, млини, заводи по виробництву чорнила і фарб для селянського полотна, а також по вигонці дьогтю, смоли, скипидару. Майже всі сільські ЄСТ мали овочесушильні та овочепереробні заводи. У кожному місті й містечку працювали кооперативні хлібопекарні, які в середньому випікали до ста пудів хліба на день [26]. Лише близько 10 відсотків кооперативних підприємств були власними, решта ж – орендовані. Робилися спроби налагодити миловаріння та шкіряно-взуттєве виробництво, але брак сировини (соди, дубильних речовин) значно звужував розмах підприємницької діяльності в цьому напрямку [27]. В умовах фінансової кризи 1921-1922 р. йшла посилена ліквідація кооперативних підприємств. До 1923 р. вони збереглися лише у спілок та великих міських і робітничих ЄСТ. Ці підприємства були дійсно міцними і життєздатними, причому промислова діяльність зосереджувалася в основному в спілках, оскільки споживчі товариства були занадто слабкими для організації великого виробництва.

Нова економічна політика ставила за мету відбудову промисловості та піднесення сільського господарства. Одним із засобів її досягнення став продподаток. Головним завданням вважалося вилучення з села продовольства, що залишилося після оплати продподатку, шляхом товарообміну між сільським господарством і промисловістю. Згідно декрету від 13 квітня 1921р. предмети продовольства і широкого вжитку, що надавалися державою населенню, могли розподілятися тільки через кооперацію. У постановці товарообміну на договірних засадах за угодою з Чернігівським продкомом робота губспілки дала значний результат. У 1921 р. в порядку товарообміну в продком надійшло 3548 пудів різних продуктів. Але, хоч селяни й залюбки везли свої надлишки на товарообмінні пункти, асортимент промислових товарів для продажу був дуже вузьким. Основу товарообмінного фонду становили сіль, гас, підковні цвяхи тощо [28].

Кооперація займалася товарообміном з сільськогосподарськими організаціями, що приїздили зі своїми товарами. Було укладено 50 договорів і заготовлено 1200 тис. пудів збіжжя. Споживча кооперація Чернігівської губернії заготувала для товарообміну 400 тис. пудів збіжжя, 600 тис. пудів тваринницької продукції, 200 тис. пудів овочів тощо [29]. Якщо взяти за сто відсотків заготівлі по 13 губспілках України, то Чернігівська губспілка в 1921 р. заготувала 18 відсотків хлібопродуктів, 10,3 відсотків м'яса, 30,5 відсотків овочів та 64,9 відсотків фуражу [30].

Але товарообмін не приживався і замість нього почала розвиватися торгівля. Оскільки село ще не зовсім перейшло на грошову систему, деякий час вона велася на 40 відсотків грішми і 60 відсотків – у хлібному розрахунку. Райспілки вели заготівлю хлібопродуктів і закупки товарів для постачання ЄСТ на позагубернських ринках. З метою оптової закупівлі, оплати кредитів, регулювання розрахунків з центром Чернігівська спілка мала контору в Києві, представництва в Москві, Харкові та Одесі. Товари спілка отримувала від ВУКС зі знижками кредитування від одного до двох місяців [31].

Восени 1922 р. Чернігівська райспілка відпустила товарів на 135 млрд. крб. Третина з них відпускалися ЄСТ, причому найміцнішим надавалися

короткострокові кредити. У зв'язку з запровадженням грошової реформи з січня 1923 р. кредитні операції проводилися в золотому обрахунку, тобто в червінцях, які замінили знецінені радянські грошові знаки. Кредити ЄСТ забезпечувалися векселями та червінцями. З Чернігівською райспілкою вели кредитні операції 61 ЄСТ.

Було вжито заходів і щодо організації торгової діяльності на зовнішньому ринку, яка дозволялася ВУКСу під контролем Зовнішторгу. У 1922 р. за кордон виїздила делегація, в складі якої був і представник Чернігівської губспілки. Для організації торгівлі на зовнішньому ринку губспілка заготувала 15 тис. пудів пряди́ва [32].

У 1923 р. різко виявилися “ножиці цін” – високі ціни на промислову продукцію і надто низькі – на продукцію сільського господарства. Це значно знижувало купівельну спроможність селянства. Кооперація відіграла певну роль у зімкненні “ножиць”. Спочатку ціни було знижено на 30 відсотків. Бажаючи посприяти просуванню товарів на село, Чернігівська райспілка продавала їх за відпускнуою собівартістю, не враховуючи доставки та інших накладних витрат. Для поліпшення фінансового стану сільським ЄСТ надавалася знижка з заборгованості на взятий ними товар. Матеріальну допомогу отримували й ті ЄСТ, що не мали заборгованості. Райспілка взяла на себе 30 відсотків первинних кооперативів і розподілила всю допомогу пропорційно їх обігу. Підтримку сільським ЄСТ було надано за рахунок тієї знижки, яку отримала райспілка від ВУКСу. Враховуючи невідповідність цін, райспілки вели заготівлю хліба за цінами, вищими за ринкові. На ринку один пуд хліба коштував 20 черв. коп., а кооперативні організації платили за пуд по 30-40 черв. коп. Товари, які райспілки мали на складах, були знижені в ціні й просувалися на село. З жовтня 1923 р. райконтори запровадили “страхування хліба” – встановили ціну хліба у твердому золотому обрахунку – 35 черв. коп. за пуд і з цього розрахунку виходив товарообіг. Такий підхід дав можливість значно пом'якшити кризу [33].

У 1925 р. уряд висунув гасло: “Обличчям до села”. Постало питання про задоволення кооперацією потреб селян. Постачання товарами сільських кооперативів займало все більше місце у торговій діяльності райспілок. По Чернігівській райспілці продаж товарів сільським кооперативам становив 43,2 % товарообігу по продажу, по Ніжинській – 26 %, по Новгород-Сіверській – 38,2 %, по Кролевецькій – 35,5 %, по Конотопській – 17,5 %. Загалом же близько 64 % всього товарообігу райспілок по продажу займало постачання селу 20 % – місту, а решта – йшла держорганам, Центроспілці, ВУКСу та на власні потреби [34].

З'їзд державної партії, що відбувся у 1924 р., проголосив першочерговим завданням кооперації оволодіння ринком та його організацію, а також усунення з торгівлі приватного капіталу. Більшість торгових підприємств Чернігівщини знаходилися в руках приватників, але після 1924 р. простежується чітка тенденція до скорочення кількості приватних торгових підприємств. Відпуск товарів їм обмежувався, а ставки відсотків за кредит у Держбанку підвищувалися. Згодом кредитування приватних торгових закладів взагалі було припинено. Окрім того, вони сплачували збільшені податки. Так, у Семенівці в 1928 р. 80 % приватних торговців, відмовились від патенту, припинили діяльність 72 торгових заклади. Торгівля повністю зосередилась у руках споживчої кооперації. Цьому в значній мірі сприяв той факт, що товари у кооперативних лавках були значно дешевшими.

Якщо порівняти націнки на товари у приватній і кооперативній торгівлі, то у 1925 р. вони становили 23 і 12 відсотків тільки в торгівлі сільськогосподарською продукцією. В інших же галузях націнки приватної торгівлі склали до половини вартості товару. На початок 1926 р. кооперативна торгівля в загальному товарообігу Чернігівщини складала вже 38,8 %, а в середньому в Україні цей показник був дещо нижчий – 35 % [35].

Особливу роль органи державної влади відводили кооперації в хлібозаготівельних кампаніях. Починаючи з 1927 р., кооперація зобов'язувалася через систему заготівельних пунктів максимально охопити закупівлю зерна та сільськогосподарських продуктів у селян. Під час хлібозаготівельної кампанії 1928 р. споживча кооперація Чернігівщини заготувала 350252 пудів збіжжя. Але плани хлібозаготівлі виконувалися лише наполовину або навіть менше. Трохи кращим було становище з продовольчими культурами. Так, на осінь 1929 р. план по хлібозаготівлі було виконано лише на 51 %, а по продовольчих культурах – на 85 %. Основною причиною невиконання планів була їх надмірність. У відповідності з постановою квітневого пленуму ЦК ВКП(б) 1928 р. невиконання планів суворо каралося. У вересні 1929 р. за невиконання планів хлібозаготівель було віддано під суд три споживчих товариства Березнянського району [36].

Важливим напрямком діяльності споживчої кооперації була культурно-просвітницька робота серед населення, особлива роль у проведенні якої належала сільським ЄСТ. Книжковий склад Чернігівської райспілки постачав їх спеціальною літературою з питань кооперації та шкільними посібниками за доступними цінами. Наприклад, Авдіївське ЄСТ на власні кошти влаштувало читальню при сільбудинку, придбавши для неї 400 книжок та газети. Сорокошицьке ЄСТ взяло шефство над сільбудом, виділило йому приміщення, виписало книги й періодику [37].

Кооперативні організації й самі видавали газети і журнали, в тому числі “Кооперативне життя”, “Чернігівський кооператор”. При товариствах проводилися лекції та бесіди, організовувалися кооперативні курси, на яких вивчалися теорія та історія споживчої кооперації, економічна географія з основами політекономії, рахівництво, кооперативне законодавство. У товариствах Чернігівської округи діяло 20 кооперативних гуртків для селян [38]. Райспілки щомісяця відраховували 2% прибутків кооперативних товариств для організації культосвітніх фондів. Частина цих коштів йшла на охорону материнства і дитинства: створення дитячих садків, ясел, майданчиків, організацію гарячих сніданків для школярів. Такі заклади обслуговували лише своїх пайовиків [39].

Таким чином, кооперація, інтегрована в радянську адміністративну систему, втратила свої функції загальноекономічної громадської організації неполітичного характеру, соціальної орієнтації і особливої форми суспільно-корисної діяльності. При цьому були порушені перш за все класичні рочдельські принципи утворення кооперативних товариств. У кінці 20-х рр. кооперація стала масовою радянською громадською організацією, яка здійснювала державну політику як господарського, так і культурно-просвітницького характеру.

Література:

1. Бланк Г. Я. Основы теории и истории потребительской кооперации. – М., 1965. – С. 29.
2. Декреты Советской власти. – М., 1959. – Т. 2. – С. 91.
3. Дмитренко В.Н., Морозов А.Ф. Партия и кооперация. – М., 1973. – С. 269-275.
4. Державний архів Чернігівської області. (далі - ДАЧО), ф. 305, оп. 1, спр. 425, арк. 527.
5. Народне господарство Чернігівщини. – 1920. - № 1. – С. 19.
6. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996. – С. 176.
7. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР. – 1921. - № 26. – С. 150.
8. Чернігівський кооператор. – 1921. - № 1. – С. 5.
9. Там же. – С. 11.
10. ДАЧО, ф. 19, оп. 1, од. збер. 8, арк. 52.
11. Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского Экономического Совета Совету Труда и Обороне. – Х., 1922. – С. 642.
12. ДАЧО, ф. 305, оп. 1, спр. 2321, арк. 61.
13. Кунах Ю.І. Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920 – 1924 рр. // Український історичний журнал. – 1974. - № 3. – С.75.
14. Красное знамя. – 1924. – 27 жовтня.
15. ДАЧО, ф. 181, оп. 1, од. збер. 50, арк. 3.
16. Червоний стяг. – 1928. – 10 листопада.
17. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К., 1980. – Т. 4. – С. 22.
18. Червоний стяг. – 1928. – 10 листопада.
19. ДАЧО, ф. 1597, оп. 1, спр. 5, арк. 261.
20. Червоний стяг. – 1923. – 26 травня.
21. ДАЧО, ф. 15, оп. 1, спр. 277, арк. 71.
22. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. – К., 1967. – С. 147.
23. ДАЧО, ф. 305, оп. 1, спр. 3414, арк. 38.
24. Красное знамя. – 1922. – 21-24 листопада.
25. ДАЧО, ф. 183, оп. 1, од. збер. 156, арк. 138.
26. ДАЧО, ф. 73, оп. 1, од. збер. 13, арк. 27.
27. Красное знамя. – 1921. – 8 грудня.
28. Там же. – 8 листопада
29. ДАЧО, ф. 16, оп. 1, спр. 576, арк. 296-297.
30. Народное хозяйство Украины в 1921 году. Отчет Украинского Экономического Совета Совету Труда и Обороне. – Х., 1922. – С. 700-701.
31. ДАЧО, ф. 305, оп. 1, спр. 232, арк. 96.
32. Красное знамя. – 1922. – 23 листопада.
33. Там же. – 1923. – 21 листопада.
34. Там же. – 1925. – 17 липня.
35. ДАЧО, ф. 73, оп. 1, од. збер. 13, арк. 27.

36. Червоний стяг. – 1929. – 7 листопада.
37. ДАЧО, ф. 73, оп. 1, од. збер. 13, арк. 27.
38. Красное знамя. – 1921. – 8 грудня.
39. Там же. – 1923. – 27 листопада.

І.М. Преловська

Ніжин і Ніжинщина в архівних матеріалах УАПЦ

Сьогодні православна церква в Україні переживає складні часи, обумовлені тривалим пануванням атеїстичної ідеології в радянській державі і відповідним становищем церкви, політичними та соціальними реаліями, розколом всередині самої церкви, надзвичайно важливим у справі наукового дослідження цієї проблеми є неупереджене вивчення досвіду утворення незалежної національної церкви в Україні в 20-х рр. ХХ століття.

Висвітлення процесу утворення Української автокефальної православної церкви в 20-х рр. на основі об'єктивного дослідження архівних джерел з цього питання з метою подолання сталих ідеологічних штампів, а також вивчення позитивного і негативного досвіду досі залишається малорозробленою науковою проблемою. Особливої ваги набувають дослідження, які пов'язані не тільки з центральними осередками УАПЦ в м.Київ, а й на місцях, де також розвивався автокефальний рух.

Якщо у 20-ті рр. діяльність УАПЦ була об'єктом критики з одного боку ідеологічно заангажованих публіцистів, то після процесу т. зв. "СВУ" та "надзвичайного" собору УАПЦ в січні 1930 р. знищення УАПЦ стало справою часу. УАПЦ "перестає існувати" як об'єкт наукового дослідження як в позитивному, так і в негативному сенсі до кінця 80-х рр. Зацікавленість документальними джерелами про виникнення національної церкви на теренах України зростає після утворення незалежної Української держави на початку 90-х рр., коли це питання стало знову актуальним.

Однією з найгостріших суперечностей релігійного життя України кінця 80-х - початку 90-х років, в процесі духовно-культурного відродження стала проблема стихійного відродження церкви, утворення внутріцерковних розколів, одночасного існування на теренах України відмінних за часом утворення та національним колоритом розгалужень православ'я. До того ж додалась проблема про їх підпорядкування різним духовним центрам.

Подальші події призвели до ситуації, коли на одній території існують декілька християнських церков, кожна з яких має назву "Українська". Слід зауважити, що ситуація дуже складна і за своїми ознаками дуже схожа на ту, яка склалась на початку 20-х років. Через об'єктивні та суб'єктивні умови проблема незалежного статусу Української православної церкви протягом церковно-визвольних змагань 1917-1921 рр. та короткочасного церковно-національного відродження 1921-1930 років не була вирішена.

Утворення Української автокефальної православної церкви у 1921 р. відбувалося на фоні революційних подій та процесу утворення СРСР. З іншого боку цей процес мав виразні ознаки реформування Православної Церкви в Україні і разом з важливими досягненнями у справі створення Національної Церкви

супроводжувався гострими суперечностями та фатальними помилками.

Для висвітлення процесу утворення Української автокефальної церкви необхідно дослідити існуючий комплекс документальних джерел, праці теоретиків УАПЦ, наукові дослідження та публікації емігрантських кіл, публікації вітчизняних дослідників останнього часу.

В архівах зберігся комплекс документальних архівних матеріалів, який містить інформацію про процес утворення Української автокефальної православної церкви, стенограми обох Всеукраїнських соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр., а також документи, які свідчать про втілення їх рішень та канонічних змін в церковне життя України протягом 20-рр., інші джерела з історії УАПЦ.

Серед матеріалів I Всеукраїнського Церковного Собору УАПЦ 1921 р. збереглися свідчення про участь представників Ніжина і Ніжинщини в роботі цього Собору. Незважаючи на те, що більшість соборян була з Києва та Київщини, справи утвердження автокефального руху і, водночас, пов'язані з ним негаразди, знайшли своє відображення на Соборі.

З доповіді о. Ксенофонта Соколовського, яка була виголошена 20 жовтня 1921 р. як контрдоповідь Володимира Чехівського про пресвітерську хіротонію майбутнього митрополита УАПЦ о. Василя Липківського, можна довідатись про те, що в листах з Ніжина писали про протистояння між тихонівськими і автокефальними громадами [1]. Ксенофонт Соколовський розповів про те, що в Ніжині на передсоборному повітовому з'їзді було велике заворушення, коли місцеві представники автокефального руху оповідали про скорботи життя і "Плакали поважні делегати з'їзду" [2].

На Соборі 1921 р. представництво від Ніжина і Ніжинського повіту було досить великим. Були присутні учителі Дмитренко Степан, обраний на повітовому з'їзді з с.Хими, Крутько П., член повітової церковної Ради, обраний на повітовому з'їзді м.Вертіївка, Мороз О., представник Козелецького повіту, але вчителював у м.Ніжин, Левчій Іван з м.Лисинівка, як уповноважений Всеукраїнської Православної Церковної Ради і Суярко Я., голова парафіяльної ради з с. Вертіївка, обраний делегатом Ніжинського повіту.

Окрім вчителів були присутні Лінник М., медробітник з с. Рівчак, обраний на повітовому з'їзді, два урядовці - Приходько С., уповноважений Ніжинщини та Сорока П., член парафіяльної ради з м. Ніжин та селяни - Костюк П. з м.Ніжин, як уповноважений Всеукраїнської Православної Церковної Ради та Любченко Іван з с.Шиянівка, який в списках соборян представлений як "працівник по відродженню церкви, обраний на передсоборних зборах народних працівників "Живої Церкви" і представник Прилуцького повіту" [3].

Після I Всеукраїнського Собору було утворено церковні округи замість епархій. Ніжинщина входила до Чернігівської округи під керівництвом архієпископа УАПЦ Івана Павловського, який стане останнім митрополитом УАПЦ і закінчить своє служіння у 1936 р., коли його заарештують і відправлять до Казахстану як "ворога народу". Окрім Івана Павловського в різні часи тут діяли інші ієрархи УАПЦ. Шкода тільки що вони майже не залишили звітності про свою роботу і встановлення того, хто з ієрархів працював на Ніжинщині в ті роки може стати предметом окремого дослідження.

II Всеукраїнський Православний Церковний Собору УАПЦ відбувся в Києві в соборі св.Софії 17-30 жовтня 1927 р. і там були присутні представники Ніжина і

Ніжинщини. Єпископ Коно Бей, голова Мандатної комісії повідомив, що “всіх делегатів прибуло 198... Із них 16 єпископів, 99 священників, 4 діякони, 79 мирян. Далі він сказав, що два представники Чернігівської округи представляли мандати без підписів округового єпископа”.

Справу було з'ясовано і єп. Чернігівським і Собором було надано цим делегатам повноваження. Священик Забота пред'явив мандата Ніжинської округи, але після суперечки про те, від чиєї округи цей священик приступив на Соборі врешті-решт більшістю голосів було стверджено, що свящ. Забота є член Собору. На засіданні від 22 жовтня 1927 р. той самий свящ. Забота (Ніжин і Глухівська округа) заявив, що Собор повинен приступити до виборів нового заступника митрополита УАПЦ. З інших представників Ніжина на II Всеукраїнському Соборі виступав брат І. П. Галета 23 жовтня 1927 р., який виступив на підтримку Голови Собору єпископа Петра Ромоданіва під час його обрання, нагадавши про участь єпископа Петра у вирішенні кризи УАПЦ 1926 року. Той самий брат І.П. Галета на іншому засіданні від 26 жовтня 1927 р. відстоював необхідність під час богослужіння читати шостопсалміє: “Душа моя рвалася сказати те, що я намітив, бо я, як почув в той час-мент зволнувався. Для релігійної душі псалми краще й солодше сотового меду... І Сам Ісус Христос посилався на св. Письмо, а ми відкидаєм...”. На цьому Соборі було також зачитано звіти комісій, зокрема брат М. П. Кобзар зачитав фінансовий звіт на 1926/27 господарчий рік, баланс каси Президії ВПЦР і проект нового кошторису на 1927-28 рр. з 1 вересня 1927 р. по 1 вересня 1928 р., де окрім інших було зазначено, що Ніжинська округа нараховує 46 парафій і прибутки до ВПЦР від неї склали 100 крб. Таким чином, можна твердити, що Ніжин і Ніжинщина були місцем розвитку автокефального руху в 20-ті рр. і ця проблема вимагає додаткового наукового дослідження і опрацювання.

Література :

1. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р.: документи і матеріали. - К.- Л., 1999. - С.235.
2. Там же. - С. 235.
3. Там же. - С. 434-435.

М.А.Журба

Взаємини селянських громадських об'єднань УСРР та РСФРР в умовах більшовицького режиму (20-ті роки ХХ століття)

На відміну від кооперації, класові селянські спілки республік Радянського Союзу були саме тим важелем, який дозволяв поширювати вплив державних структур на всі без винятку соціальні верства радянського села. Варіювання завдань, що покладалися на ці об'єднання, включало в себе весь спектр взаємодії влади та селянського середовища. Тому компартійний режим передусім вимагав з'єднати в єдину систему бідняцькі спілки тих республік, де вони, продовжуючи воєннокомуністичну традицію комбідів, існували в класичному варіанті комнезамів України та спілок кошчі Середньоазійського регіону СРСР. Уже на початку

1923 року у зв'язку із зверненням ЦК кошчі Туркестану до ВЦКНС з пропозицією встановити постійний обмін досвідом, в Туркестанську республіку була надіслана добірка матеріалів про правовий статус та діяльність комнезамів [1]. У 1924 році, в результаті національно-державного розмежування Середньої Азії і утворення тут нових радянських республік і автономних областей, відбулися певні зміни в територіально-правовому становищі селянських громадських об'єднань. За цих умов їх співпраця з комнезамами УСРР сконцентрувалася на з'ясуванні структурно-управлінських підвалин діяльності класових спілок. Взаємний обмін міркуваннями між керівництвом комнезамів і спілок кошчі здійснювався шляхом інтенсивного листування, надсилання статутів, планів роботи, протоколів з'їздів, засідань міжвідомчих комісій, інструкцій, звітів. Організація роботи президій ВЦКНС і ЦК кошчі, структура управлінської вертикалі спілками селянської бідноти на місцях, форми їх звітності, взаємовідносини останніх з органами державної влади, проведення чисток і перереєстрацій – таким був далеко не повний перелік питань, що цікавили ці споріднені організації республік Середньої Азії та України [2].

Свою специфіку мали взаємостосунки між селянством України та інших радянських республік по лінії сільських товариств взаємодопомоги. На відміну від селянських комітетів взаємодопомоги Росії, створення яких розпочалося в травні 1921 року, в Україні урядова постанова “Про комітети взаємодопомоги на селі” була прийнята лише 23 грудня 1921 року, а сам організаційний процес розтягнувся на два роки [3]. Тому російський досвід копіювався і впроваджувався в практику діяльності КВД як в Україні, так і в інших національних республіках. 28 лютого 1922 року Наркомсоцзабез РСФРР надіслав усім НКСЗ радянських республік обіжник “Про використання досвіду роботи селянських комітетів взаємодопомоги”. З метою повсюдного створення КВД, пропонувалося запозичувати досвід російських губерній [4]. Перша Всеросійська нарада з питань селянської взаємодопомоги в липні 1922 року особливий наголос зробила на проведенні масованої організаційно-пропагандистської роботи, відсутність якої в Україні констатували на нараді її представники - заступник наркома соцзабезпечення республіки І.Цекіновський та член президії ВЦКНС Ф.Грачов. Враховуючи досвід сількомів Російської Федерації, місцеві парторганізації України значно посилили агітаційно-масову роботу серед сільського населення. Чернігівський губком КП(б)У в серпні 1922 року запропонував усім партійно-радянським організаціям “виділити достатню кількість інструкторів та агітаторів, організувати видання листівок, вміщувати статті в газетах, що роз'яснювали ідею взаємодопомоги” [5]. Здійснення цих заходів коригувалося в ході постійного зв'язку між керівництвом сільської взаємодопомоги України та окремих регіонів РСФРР. У 1922 році Селянська секція взаємодопомоги при НКСЗ України одержала матеріали про діяльність КВД Кубано-Чорноморської області, де постійно велася популяризація ідеї селянської взаємодопомоги через поширення партійно-радянським активом спеціальних інструкцій з питань організації КВД [6]. ЦК селянської взаємодопомоги РСФРР надіслав в Україну зразки анкет, звітів та іншої документації для налагодження діловодства відповідного зразка [7]. Значна увага організаційним принципам селянської взаємодопомоги була приділена на I Всеросійському з'їзді КВД. 20 грудня 1922 року відбулося засідання українсько-туркестанської комісії з'їзду під головуванням наркома соціального забезпечення

Російської Федерації М.Мілютіна. В її роботі від України взяли участь уже знайомі нам І.Цеківський та Ф.Грачов, а від Туркестанської республіки - І.Кунджасаров та Д.Нефьодов. Вони висловилися за необхідність надання комнезамам і спілкам кошчі можливості впливати на склад КВД через відведення небажаних кандидатур членів комітетів взаємодопомоги та кооптування до складу керівних органів сількомів своїх представників [8]. Згідно з рекомендаціями комісії, ЦВК і Раднарком Туркестану 18 грудня 1923 року видали декрет, за яким КВД повністю перейшли в підлеглість союзу кошчі із статусом секції дехканської громадської взаємодопомоги (ДГВ) і передачею усього майна в комітети кошчі. На II Всетуркестанському з'їзді кошчі в лютому 1924 року в Ташкент, куди прибули на запрошення ЦК спілки делегати від дехканських організацій Бухарської та Хівінської радянських республік, комнезамів УСРР, селян Російської Федерації було вироблене положення про секцію (ДГВ) при спілках кошчі, яке увібрало у себе досвід створення КВД при КНС України [9]. В РСФРР селянство в результаті так званих революційних аграрних перетворень було значно більшою мірою "усереднене", ніж в Україні, де зберігався вищий відсоток міцних рентабельних господарств і не існувало тривалої общинної традиції, підвалини якої експлуатувалися більшовицьким керівництвом під час створення КВД в РСФРР. Ці обставини не дозволяли механічно переносити досвід російських КВД на український ґрунт. Іншою перешкодою було існування комнезамів і їх щільна опіка над КВД, що породжувало періодичні колізії під час вироблення єдиних організаційних засад діяльності селянських товариств взаємодопомоги. У 1923 році в журналі "Взаимопомощь" – органі Київського губсоцзабезу була вміщена статті-рекомендація під назвою "Як створити фонд взаємодопомоги у сільських місцевостях", в якій пропонувалося створювати фонди КВД шляхом "самообкладання", у вигляді примусового вилучення певного відсотку з прибутків селянського господарства [10]. У зв'язку з цим, керівництво КВД РСФРР звернулося до комітетів взаємодопомоги України, вказавши на недоцільність такого підходу. Сількомам України рекомендувалося спрямовувати зусилля на розвиток виробничої діяльності КВД, здійснюючи самообкладання добровільно, без застосування репресій [11]. У відповідь II сесія ВЦКНС 7 жовтня 1924 року по доповіді "Участь КНС в роботі комітетів взаємодопомоги", прийняла резолюцію, надіслану керівництву усіх округових секцій КВД. В ній пропонувалося особливу увагу приділяти правильному створенню матеріальних фондів сількомів і, зокрема, здійснювати експлуатацію підприємств КВД на тих самих підставах, що і в РСФРР [12].

На загальносоюзному рівні проблема примусового поновлення фондів КВД вирішувалася державним керівництвом у завуальованій формі. 29 серпня 1924 року вийшла постанова ЦВК та РНК Союзу РСР про самообкладення селянських господарств, яке представлялося у вигляді заходу для задоволення місцевих громадських потреб і прямо стосувалося діяльності КВД. При цьому порядок самообкладення передбачав прийняття на загальних зборах сільського населення відповідних рішень щодо реалізації цієї постанови [13]. Характерним моментом було те, що позитивне голосування більшості зібрання неорганізованого населення не тягло за собою обов'язкового самообкладення тих господарств, які висловились проти. Тоді як прийняття рішення більшістю голосів на зборах, організованого в КВД населення, носило обов'язковий характер для усіх членів організації в

напрямку виконання статутних норм та здійснення нормативів внутрішньої ідейно-класової дисципліни. Особи, що не бажали самооподаткуватися, підлягали тимчасовому відчуженню від права на допомогу з боку КВД. Передбачалася також і судова відповідальність цих осіб. При цьому суми їхньої, так званої заборгованості, стягувались через місцеві органи влади в судово-адміністративному порядку. Настільки жорстка державна політика вибивання коштів з організованого в КВО селянства, диктувалася відсутністю економічної зацікавленості заможної частини селян та частини середняцтва в переадресуванні коштів соціально близьким більшовицькому режимові прошаркам сільського населення. Усе це об'єктивно породжувало потребу держави в таких важелях маневрування, які дозволяли зберігати відносну лояльність до себе з боку бідняцтва, одночасно коригуючи спротив заможних верств для отримання підстав реалізації каральних заходів щодо останніх.

Однією з найактуальніших проблем для комітетів взаємодопомоги упродовж усього їх існування було залучення до своїх лав широкої селянської маси. Принцип індивідуального членства, здійснюваний на початку діяльності КВД, тривожив компартійне керівництво перспективою появи заможно-середняцької спілки, антиподом якої, при проведенні жорсткої класової селекції, могла стати ще одна неможливі організація комбідівського зразка. З ініціативи ЦК РКП(б), питання спеціально обговорювалося на II пленумі ЦК КВД РСФРР в липні 1924 року, де, окрім працівників селянської взаємодопомоги Російської Федерації, були присутні представники України, Білорусії, Вірменії та Криму. Учасники пленуму висловилися за побудову КВД на основі колективно-добровільного членства [14].

Однак колективне членство, яке прийшло на зміну індивідуальному, породжувало для КВД України нові проблеми. Воно передбачало створення комітету взаємодопомоги за рішенням сільського сходу, який під тиском комнезаму формально затверджував порядок відрахувань до фонду КВД. Він здебільшого мав на меті пріоритетну підтримку бідноти, яка іноді навіть не вступала до товариства, користуючись його допомогою за рахунок рентабельних господарств. Складалася парадоксальна ситуація, коли організація, покликана надавати допомогу селянину в екстремальних ситуаціях, в ряді випадків перетворювалась на додатковий тягар для його господарства. Це рельєфно виявилось в 1924 році в Запорізькій окрузі, де селяни були змушені відкупатися від участі в громадських роботах на користь КВД під час жнив [15].

Кількість товариств взаємодопомоги по національних республіках була неоднаковою і зумовлювалася рядом чинників, серед яких знову-таки принципового значення набував фактор стабільності позиції сільського приватного власника. При чому баланс суб'єктивних прагнень партії та об'єктивного стану капіталізованих господарств по суті відбивав суперечливий характер ставлення окремих соціальних груп селянства до КВД. Форсування темпів використання господарського потенціалу села для потреб більшовицького режиму викликало реакцію відсторонення від КВД значної кількості економічно спроможного населення. В тих республіках, де рівень приватновласницької ініціативи та економічні позиції рентабельних господарств були сильнішими, там спроби валюнтарного тиску партійно-державних функціонерів в напрямку поповнення членської маси організації сільської взаємодопомоги за їх рахунок зазнавали активного спротиву.

Уніфіковані, насаджувані зверху класові селянські спілки створювалися, насамперед, з політичних міркувань. Тому ними особливо щільно опікувалося союзне компартійне керівництво. Воно було серйозно занепокоєне “прогальмовуванням” КВД та їх аналогів в національних республіках, намагаючись виявити причини незадовільного господарювання, узагальнити здобутки, оскільки комітети взаємодопомоги разом з іншими прокомуністичними селянськими спілками мали утворити соціальну вісь, навколо якої оберталися б усі інші громадські утворення радянського села. Оскільки в існуванні КНС України була своя специфіка, неприйнятна в умовах інших республік, в директивах РКП(б) йшлося про використання лише окремих граней досвіду комнезамів. Споріднені генетично і функціонально, КВД союзних республік давали для цього значно ширший простір. Влітку 1925 року інформаційний відділ ЦК РКП(б) надіслав на ім'я ЦК КП(б)У таємний лист з аналізом реального стану КВД в національних республіках. В ньому відзначалися організаційні негаразди, що знаходили прояв у низькій самодіяльності селянської маси, слабкості активу, розходженні інтересів комітетів взаємодопомоги і місцевих органів влади, громіздкості і дороговизні апарату КВД, формальному керівництві низовими комітетами з боку центральних органів. Усе це відбувалось на тлі відсутності власної матеріальної бази у більшості комітетів, безгосподарності, зловживання при видачі позик селянству, збитковості підприємств КВД, поширення практики перекидання на сількомі функцій збирачів коштів з наступною їх концентрацією в руках волосних та районних комітетів.

Партійним організаціям України, на підставі узагальнення результатів функціонування КВД в окремих регіонах СРСР, рекомендувалося в підходах до керівництва мережею сількомів, зжити ліквідаційні настрої серед членів партії щодо комітетів взаємодопомоги та поповнити їх керівний склад відповідальними партійними працівниками. Для підвищення авторитету КВД серед селянства, вказувалося на необхідність виділяти окремі зразкові організації, ув'язавши їх з кооперацією, шляхом входження комітетів взаємодопомоги, як юридичних осіб, до кредитних товариств і проведення своїх представників в ревізійні комісії споживчої кооперації. Тактика НЕПу мала бути доповнена завданнями КВД, зорієнтованими на стратегію “соціалістичних перетворень” господарсько-соціальної структури села. У зв'язку з цим вимагалось перенести центр ваги на пошкваллення виробничої діяльності КВД, шляхом розширення громадських засівів, створення сільськогосподарських колективів, організації надлишкової робочої сили через залучення бідноти до найпростіших форм усупільнення праці: прокатних пунктів, машинних товариств, сезонних артілей тощо [16].

Компартійне керівництво в центрі і на місцях гарячково шукало найбільш доцільних форм організації та контролю за селянською масою, оскільки в умовах НЕПу комнезами та їх аналоги в інших республіках, як вузькокласові, кастові організації люмпенізованих верств села, переживали глибоку кризу.

ЦК РКП(б) прийняв рішення провести обстеження ряду сіл, районів, окремих губерній УСРР з метою детального вивчення роботи комнезамів і ознайомлення з політико-економічним становищем селянства, партійною, радянською роботою, діяльністю КВД, кооперативних та інших громадських об'єднань [17]. Уже в жовтні 1924 року група відповідальних працівників апарату ЦК РКП(б) проводила обстеження 18 сіл України (по два села в кожній губернії).

Окрім того, спеціальною комісією ЦК вивчався стан роботи комнезамів на Чернігівщині та Полтавщині [18]. В жовтні-грудні 1924 року сількомісією ЦК КП(б)У проводилася підготовка матеріалів на очікувану нараду ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У по роботі на селі, присвячену питанням діяльності КНС та КВД та взаємовідносинам між комітетами взаємодопомоги окремих республік [19]. Більшість членів комісії - Г.Петровський, Д.Мануїльський, О.Шумський та інші - розглядали КНС як єдину опору радянської влади на селі і наполягали на політичних та економічних привілеях для незаможників, підтримці “безгосподарчих та малогосподарчих елементів села”. Крайнім представником цієї групи був Д.Мануїльський, який пропонував скоротити чисельність комнезамів до 300 тис.чол., залишивши там лише саму бідноту, утримувану в організації різноманітними пільгами. Визнаючи, що таке звуження КНС посилює вороже ставлення до них середняків, він допускав, що у вигляді поступки останнім через декілька років можна взагалі відмовитись від комнезамів. Інша група, очолювана Є.Квірингом, В.Чубарем та М.Скрипником, констатує недостатнє охоплення комнезамами трудящого селянства, ворожість середняків до КНС, що продовжували здійснювати політичну і економічну диктатуру на селі у власних вузько-кастових інтересах, пропонували розширити соціальну базу більшовизму, зміцнивши спілку з середнім селянством. Рекомендувалося більш активно залучати останнє до роботи радянських органів і звести до мінімуму індивідуальні господарські пільги членам комнезамів, віддаючи перевагу селянським господарським об'єднанням. М.Скрипник, відзначивши, що термін «незаможний селянин», охоплює і середняка, пропонував дозволити йому відкрито вступати до комнезамів. Як свідчить доповідна записка секретаря ЦК КП(б)У Є.Квіринга Сталіну, ця пропозиція налякала учасників наради перспективою посилення куркульсько-середняцького ухилу в комнезамах [20]. У висновках комісії по підготовці реорганізації комнезамів було зазначено: “Існуючі течії - ліквідаторські і за прийняття до КНС середняків, ведуть до небажаних наслідків. Перше - тим, що розпустивши майже мільйонну організацію незаможників, будучи не в змозі охопити цю масу відразу ж іншими організаціями, ми мали б силу, що могла вилитися, за відповідних обставин, у відкритий опір Радянській владі. Інше - тим, що втягнувши до КНС середняків, ми мали б на селі селянську спілку, про загрозу якої для партії і влади не доводиться навіть говорити” [21].

Водночас, обстеження КНС на місцях показали, що вони протиставили себе не лише заможному, але й середняцькому, найбільш численному селянському прошарку. Інструктор ЦК РКП(б) В.Осипов, обстеживши ряд комнезамів Красноградської округи, так охарактеризував їх стан: “Організація КНС замкнена, не користується авторитетом у середняків і частково бідняків. Роботи по піднесенню маломісних господарств майже не ведеться. Політиканствують” [22]. В с.Шабельники Чигиринського району Черкаської округи під час обстеження місцевого комнезаму уповноважений І.Фурер зафіксував такі висловлювання селян: “В Росії вже нема комнезамів і тому там селянство добре працює. А у нас куди не кинь – там і комнезам, він тільки сам хоче мати до всього доступ” [23].

Проаналізувавши і узагальнивши результати обстежень стану класових селянських спілок, компартійне керівництво внесло певні корективи в практику діяльності сільських громадських об'єднань. Згідно рішення XIII з'їзду РКП(б), комітети взаємодопомоги мали розгорнути енергійну діяльність по піднесенню

бідняцьких господарств, шляхом втягнення селянства в колективний сектор сільського господарства, використовуючи для цього різні види кооперації [24]. А на липневому 1925 року пленумі ЦК КП(б)У сталінський емісар Л.Каганович, призначений генеральним секретарем ЦК КП(б)У, провів постанову про перетворення комнезамів в добровільне громадське об'єднання під приводом того, що збереження надалі державного статусу КНС загрожувало посиленням антирадянських виступів та перетворення цих організацій в політичну партію [25]. Узгодження цього рішення з московським компартійним керівництвом пізніше підтвердив сам Сталін в одному з листів до В.Молотова [26].

Водночас, компартійне керівництво країни, розглядаючи в якості найважливішого знаряддя і основної соціальної бази свого аграрного курсу батрацько-бідняцькі верстви, продовжувало лінію на створення особливих організацій бідноти. Результатом стало відродження досвіду комбідівської політики, хоча і у видозміненій формі. На жовтневому 1925 року пленумі ЦК РКП(б) була прийнята постанова "Про роботу серед сільської бідноти", яка націлювала партійні організації на проведення особливих зборів, конференцій найбіднішого населення села, створення в селах, волостях і районах груп бідноти [27]. Обговорення рішень ЦК на пленумах крайових, обласних і районних партійних комітетів, а також на нарадах і зборах сільських партосередків показало, що в ряді місць поставлене завдання сприйняли саме як повернення до комбідівських традицій, що тепер можна буде "натиснути" на заможного селянина як слід, хоча прямої вказівки на це в рішеннях пленуму не містилося. Уже в 1930 році по 14 врахованим областям і краям РСФРР налічувалося 24 098 бідняцьких груп, що об'єднували 284 564 членів. Побудовані за принципом діяльності комнезамів України, вони перетворилися в постійно працюючу організацію на селі, що здійснювала контроль за роботою радянських, господарських і кооперативних органів, в проведенні ними суворо витриманої "класової лінії" і сприяла партійним організаціям в розгортанні колективізації [28]. Групи бідноти діяли також і на теренах України поруч з формально реорганізованими наприкінці 1925 року у добровільні товариства комнезамами, від яких вони перебрали адміністративно-фіскальні функції. Створювалися вони при колгоспах. На 1 січня 1932 року в республіці існувало 21 175 наймитсько-бідняцьких груп, що охоплювали своїм впливом 67,8% від загальної кількості сільгоспартілей і ТСОЗів. Вони об'єднували 1 346 145 колгоспників, колишніх наймитів і бідняків. Таким чином, була створена ще одна додаткова надбудова в ієрархії контрольованих партією-державою громадських селянських об'єднань. Щоправда, ефективність функціонування груп бідноти була в половині випадків досить умовною. Як показали обстеження 61 району України, 52% наявних тут наймитсько-бідняцьких груп, не працювали [29].

Таким чином, варіювання завдань, що покладалися на громадські об'єднання, включало увесь спектр взаємодії влади та селянського середовища. Селянство національних республік через взаємозв'язки в системі громадських об'єднань піддавалося усім різновидам тоталітарного впливу - від репресивного через агітаційно-пропагандистський до господарського. Ця взаємозв'язаність селянських спілок на рівні міжреспубліканських взаємин полягала, перш за все, у виконанні замовлення держави, яка за допомогою перерозподілу потенціалу між їх системою в Україні та аналогами в інших республіках, компенсувала недолугість своєї соціально-економічної політики щодо селянства.

Література:

1. Комітети незаможних селян України. – С.269-270; ЦДАВО України, ф.257, оп.1, спр.164, арк.175.
2. Український історичний журнал. – 1960. - № 3. – С.88-89.
3. Сборник действующих на Украине законоположений по социальному обеспечению. – Харьков, 1924. – С.7.
4. Известия НКСО. – 1922. – 4 марта.
5. Вестник социального обеспечения. – 1922. - № 5-7. – С.33; ЦДАВО України, ф.257, оп.1, спр.37, арк.21.
6. Київський облдержархів, ф, 405, оп.1, спр.88, арк.28; Алексанов П.Л. Назв.праця. – С.52-53; ДАРФ, ф.413, оп.2, спр.1028, арк.11.
7. ЦДАВО України, ф.348, оп.1, спр.107, арк.16.
8. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1037, арк.21.
9. Туркестанская правда. – 1924. – 15 июня.
10. Взаимопомощь (Киев). – 1923. - № 1. – С.17.
11. Взаимопомощь (Москва). – 1923. – 14 мая.
12. Харківський облдержархів, ф.562, оп.1, спр.1, арк.34.
13. Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923-1924 рік. – Харків, 1925. – С.276.
14. Взаимопомощь (Москва). – 1924. – 10 июня.
15. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.5426, арк.41.
16. Там же, спр.2062, арк.18.
17. Там же, арк.19- 20.
18. ЦДАВО України, ф.2841, оп.1, спр.259, арк.17.
19. Там же, спр.21, арк.118 зв.; спр.305, арк.112.
20. Березовчук М.Д. Заходи Комуністичної партії України по організаційно-політичному зміцненню комнезамів (1925 р.) // Український історичний журнал. – 1964. - № 1. – С.65.
21. ЦДАВО України, ф.257, оп.1, спр.134, арк.122.
22. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1637, арк.157 зв. – 158.
23. Там же, спр.2067, арк.85.
24. Там же, арк.11.
25. Там же, спр.2066, арк.17 зв.
26. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях. – Т.3. – С.78-79.
27. Там же. – С.232 .
28. Сидоров П. Классовая борьба в доколхозной деревне. – М., 1978. – С.121-124.
29. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.5425, арк.12, 4, 5.

Облік міської людності УСРР 1931 року як історичне джерело

Постановка проблеми пов'язана з активізацією залучення до наукового обігу масових історичних джерел, в тому числі і матеріалів демографічної статистики 1920-30-х рр. Основу цього джерельного масиву складають підсумки загальних та вибіркового переписів населення: Всесоюзних 1926, 1937, 1939 рр. та міського перепису 1923 р. Водночас, ще й досьогодні залишаються майже не дослідженими підсумки Обліку міської людності УСРР 1931 р.* Проведення цього обстеження обумовлювалось введенням карткової системи внаслідок погіршення продовольчого постачання. Це призвело до необхідності об'єднати обліково-статистичне та оперативне завдання – одночасно з обліком всього міського населення перевірити правильність видання “забірних документів” та закласти постійну картотеку для поточного обліку осіб, що мають право на постачання [1].

При проведенні обліку було використано методологію переписів, тому зміст програмних запитань не змінився, що створює можливість порівняння їх підсумків.

Першочерговим для адекватного відтворення урбанізаційних процесів є характеристика критерію віднесення населених пунктів до міської та сільської категорій. В даному контексті програмою обліку 1931 р. в основному було збережено програмові настанови попереднього перепису. Проте було введено нове поняття — “агломерація населених пунктів”. За вказівками ЦУНГО два або кілька міських населених пунктів, розташованих в безпосередній близькості, хоч і не зв'язаних суцільною забудовою, але таких, що мали щільний економічний зв'язок, треба вважати за окремі міські поселення, які утворюють міську агломерацію [2]. Внаслідок цього до таких агломерацій було приєднано 29 населених пунктів, які у 1926 р. було переписано як окремі одиниці. Взагалі це нововведення дало змогу точніше обчислити кількість міського населення за характером галузевої зайнятості.

Одним із центральних питань при проведенні облікових операцій є питання про категорії населення, що підлягають переписові. Оскільки облік 1931 р. мав на меті отримання максимально точних даних про чисельність населення у зв'язку з перевіркою правильності видання документів на постачання, обстеженню підлягало постійне населення, а термін тимчасового перебування або відсутності було скорочено до мінімуму. В цілому чисельність міських жителів, що обліковувались і в 1926 р., і в 1931 р. становить 95,1% [3] їх загальної кількості по УСРР, що до певної міри компенсує існуючі недоліки, пов'язані з процесом отримання та обробки статистичних даних.

На відміну від інших переписів у 1931 р. вимагався офіційний документ, який засвідчував вік дитини, оскільки норми постачання для дітей різного віку були неоднакові і потрібно було встановити вік дітей з повною точністю. Труднощі порівняння відомостей цього обстеження з показниками інших переписів про віковий склад полягає в тому, що за програмами останніх дані про вік розроблялись для наявного населення, а облік 1931 р. охоплював тільки постійне населення. Тому для досягнення порівняності підсумків довелося виключити з

підсумків переписів 1920-х рр. категорії населення, ще не переписані обліком 1931 р.

Для отримання інформації про джерело засобів до існування, ставилося питання про головне заняття. Методологічні засади обліку міського населення 1931 р. були аналогічними переписам 1920-х рр. Але на відміну від попередніх переписів, за обліком 1931 р. крім детальної назви підприємства, фіксувалось, до якого соціального сектору воно належить: державного, громадського, кооперативного або приватного, що дає можливість визначити ступінь концентрації приватного капіталу та рівень одержавлення в тих чи інших галузях промисловості [4]. В той же час у 1931 р. не фіксувалось побічне заняття, що робить неможливим встановити, яким чином перші наслідки індустріалізації вплинули на необхідність додаткового заробітку для городян.

Радянська історіографія штучно спрощувала соціальну стратифікацію суспільства до схеми “два класи – один прошарок”. Проте матеріали переписів населення, в тому числі і обліку 1931 р., дають значно ширше уявлення про “соціальний портрет” населення. Належність до тієї чи іншої соціальної групи у 1931 р. визначалась так само, як і в 1920-х рр. за допомогою питання про становище в занятті. Відмінність полягала в тому, що реєстрація заняття та становища в ньому відбувалася на основі документального підтвердження цих даних. Відрізнялася і “номенклатура соціально-класової структури”, яка була встановлена Держпланом СРСР, що мала такий вигляд [5]:

I. Пролетаріат

Активні

А. Робітники

Б. Службовці

В. Молодший обслуговуючий персонал

Г. Особиста прислуга

Неактивні

Д. Перехідний склад

Е. Учні-стипендіати

Ж. Пенсіонери

З. Інші

II. Трудові непролетарські групи:

А) кооперовані

б) некооперовані

III. Нетрудові групи

IV. Інші самодіяльні

V. Не зазначили заняття

Поділ пролетаріату на активних та неактивних встановлювався, виходячи з характеру придбання засобів до існування: до активних залічували тих, що утримували себе та родину з власного заробітку, а до неактивних – осіб, що перебували на утриманні держави або громадських організацій.

До “Трудових непролетарських груп” відносились працюючі не за наймом. До кооперованих залічували колгоспників, членів промислових артілей і кооперації та осіб вільних професій, які були членами колегій адвокатів, колективів артистів тощо. До некооперованих відносили осіб, які працювали у власному господарстві і не використовували найманої праці. Якщо порівнювати програмні настанови обліку 1931 р. та переписів 1920-х рр., дана група за соціальним складом відповідала категоріям господарів, що не експлуатували чужої праці та особам вільних професій. Проте з числа останніх слід виключити священнослужителів, яких у 1931 р. фіксували як нетрудову групу.

“Нетрудові групи” включали осіб, які у власному господарстві застосовували найману працю або жили на нетрудові прибутки, отже, відповідали категоріям “хазяїв з найманими робітниками” та “рант’є” за переписами 1920-х рр.

Група IV “Інші самодіяльні” складалась з утриманців дитячих будинків, хворих, декласованого населення (жебраки, безпритульні тощо).

Отже, проведення відповідних перегруповань даних про соціально-класову структуру за переписами 1920-х рр. та обліком міського населення 1931 р. створює необхідні умови для побудови динамічних рядів в даному розрізі. Крім того, авторами публікації підсумків обліку була проведена робота по обчисленню кількості та складу соціальних груп за “номенклатурою” обліку по сукупності тих міських поселень, які були охоплені як переписом 1926 р., так і обліком 1931 р. Чисельність населення в них за даними обліку (91,5%) дозволяє поширити результати аналізу динаміки соціально-класової структури на всю масу міського населення [6].

Схема розробки даних щодо галузевої структури за переписом 1926 р. та обліком 1931 р. співпадали [7]. Але публікації останнього мають деякі переваги. Так, крім поділу за галузями праці було запроваджено й поділ робітників, службовців та молодшого обслуговуючого персоналу за основними галузями виробництва. Наприклад, серед “інших видів транспорту” відокремлювали водний, авіа- та автотранспорт, трамвай та інші види транспортних підприємств; в галузі “установа” виділяли охорону громадського порядку та безпеки, науку, народну освіту та соцвиховання, медично-санітарну справу та ветеринарію, народний зв’язок, господарські установи та ін [8].

У публікації Підсумків обліку міської людності УСРР 1931 р. подані відомості про соціально-класову структуру міського населення у поєднанні з демографічними характеристиками. Важливою для нас є та обставина, що підсумки обліку порівнюються з даними перепису 1926 р. в межах тих поселень, де відбулися обидва обстеження. Крім того групування статистичних даних дає змогу диференційовано розглянути зрушення у чисельності та соціальному складі міського населення у великих містах (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Київ, Одеса та Харків), індустріальних центрах та “інших містах і міських селищах”. Особливе значення має розподіл соціальних груп населення за секторами економіки – державним, кооперативним та приватним. Це дає можливість прослідкувати динаміку зайнятості міського населення в усупільненому та індивідуальному секторах з 1923 р.**

* Аналіз підсумків цього обстеження обмежений в історіографії поодинокими дослідженнями (див. наприклад: Корчак-Чепурківський Ю.О. Відтворення населення Української РСР до початку першої п’ятирічки // Демографічні дослідження. - К., 1975. - Вип.3. - С.78-114.; Бойко Н.К. Рабочий класс Украины (по материалам учета городского населения республики в 1931 г.) // Вопросы истории СССР. - Вып.34. - Харьков, 1989. - С.48-54.)

** У даному випадку за джерело порівняння слугують підсумки проведеного 1923 р. одночасно з демографічним, перепису міської промисловості

Література:

1. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року.-Харків,1933. - С.III. (далі - Підсумки ...).
2. Підсумки ... - С.V-VI.
3. Підсумки ... - С.IX.
4. Аналогічні відомості подає проведений одночасно з демографічним перепис промислових закладів 1923 р. (Труды ЦСУ. – Т. XXVII. – Вип. 1-2).
5. Підсумки ... - С.XI.
6. Підсумки ... - С.XV.
7. Труды ЦСУ. - Т. XXVIII. - С.6.; Підсумки ... - С.XVII.
8. Підсумки ... - С.XVII.

П.М. Чернега, В. Доценко

Єврейська проблема міст порубіжних районів Лівобережжя в 20-30-х рр. ХХ ст.

В царській Росії проживало 5 млн. євреїв, з них 1,5 млн. чоловік населяли територію Правобережної України та Східного Полісся. Ще в кінці ХІХ ст. царський уряд, видавши ряд нормативних актів, створив так звану “лінію осілості”. На території смуги осілості єврейство за російським законодавством не могло володіти землею та вести сільськогосподарське виробництво. Переважна більшість, а саме 90% євреїв проживала в містах і містечках Подільської, Київської, Волинської, Чернігівської губернії, займаючись ремеслом та дрібною торгівлею.

На початку ХХ ст. на Чернігівщині, подібно до Правобережної України, сформувався своєрідний господарський та соціально-економічний феномен – єврейське містечко. Так, у містах євреї становили до 53% населення.

На 1914 рік більшість євреїв Східного Полісся були середньої заможності міщани, а серед євреїв-землеробів більшість була середняками [1].

До 1917 р. євреї Чернігівщини та Сумщини займались через безвихідь торгівлею та ремеслом. Серед 5 млн. російського єврейства 1млн. 958 тис. Чоловік займались виключно торгівлею [2], а в Чернігівській, Полтавській, Катеринославській губерніях відповідно 55% єврейства [3].

Перша світова війна та революція болуче вдарили по українському єврейству, практично знищивши єврейське містечко. Війна відволікла значні маси єврейства із містечок в місто, по причині відсутності робочих рук після демобілізаційних процесів. Величезні страждання спричинила і громадянська війна, у відношенні до єврейства застосовувались такі нелюдські форми організованого насильства, як масові погроми. Євреїв в північних районів України грабували та вбивали всі ворогуючі сторони – радянські більшовики, білогвардійці, українські війська.

Радянські джерела за час з 1917 по 1921 рр. Наводять дані про 1520 погромів, що мали місце в 911 населених пунктах України та Білорусії. Тільки в

північних районах України в той період, на думку Дубнова С.М., було вчинено 887 великих і 349 менших за розмірами погромів [4].

По закінченню громадянської війни єврейське населення за об'єктивними причинами виявилось в більш гіршому стані, ніж інші етнічні групи населення України. Чисельність євреїв по всій території колишньої імперії різко скоротилося. У 1919р., за даними Я.М.Щинського, на українських землях проживало 1,3 млн. євреїв, зокрема в Східному Поліссі проживало 147 тис., на Лівобережжі – 198 тис. чоловік [5]. Змінилась економічна картина життя єврейства. З'являються численні приміські єврейські землеробські господарства, які займаються вирощуванням овочів та обробіткою молочно-сироварної продукції, яку збували на ринках. Для євреїв Глухова, Прилук, Ніжина на початковому етапі вони стали своєрідним засобом існування.

Прихід до влади більшовиків привів до ще більшого розорення єврейських містечок, тому що трудова діяльність євреїв базувалася на дрібній приватній власності, торгівлі, право на яку узурпувала нова влада. Політика “воєнного комунізму”, з його поширеною практикою політичних експлуатацій приватної власності безпосередньо торкнулась сфери господарської діяльності більшості містечкового єврейства. З огляду на цю специфіку, економіст революційної Росії Б.Б. Бруцалзе писав, що єврейське населення через специфіку своїх господарських занять автоматично програвало від встановлення радянської влади [6].

Радянські органи заборонили приватну торгівлю в період “воєнного комунізму.” Була проведена загальна централізація розподілу. Створено апарат, що почав відповідати за розподіл продуктів в місті і продуктообмін між селом і містом. Перервався зв'язок єврейської торгівлі – від купівлі продукції сільського господарства до доведення її до покупця. Процес торгівлі замінили процесом натурального продуктообміну. Зникла потреба у посередницькій торгівлі, якою займалися євреї. В 1918 р. з економічних процесів майже повністю випала величезна маса єврейського населення півночі України, що була окупована радянськими військами. Єврейські торговці були поставлені перед вибором: або пристосуватися, або вмерти. Набула поширення і політична експропріація приватної власності на користь радянської влади, що прискорило процес розорення єврейських торговців. Значного удару завдав євреям Північно-Східної України і процес націоналізації землі, посередницької справи, транспорту, тобто усіх галузей господарства, якими до революції займалась основна маса євреїв. Майже 40% єврейського населення України, що вважалися “не продуктивними елементами”, перебивалися з дня на день випадковими заробітками, голодували [7].

Дісталось і єврейським кустарям і ремісникам. Створення системи державних замовлень для підприємств призвело до закриття доступу на ринках виробів кустарів і ремісників, його насичували дешевою фабрично-заводською продукцією. Крім того, “воєнний комунізм” призвів до заборони торгівлі ремісників і селян. Кустарі і ремісники, потрапляли в умови, коли вихід був один – стати робітником радянських підприємств або поповнити лави масової бідності. Єврейство містечок пережило “масовий тихий економічний погром”. Катастрофічність ситуації поглиблювала величезна маса інвалідів від народження, від нещасних випадків, безпритульних, вдів, сиріт.

На початок 1921 р. декласовані групи становили серед євреїв міст і містечок описуваного регіону від 20 до 50 % [8]. Так, документи переселенської кампанії

1926 року підтверджують ситуацію. Зокрема, в заяві громадян єврейської національності міста Ніжина від 19 лютого 1926 р. наголошується “положення нашої єврейської маси міста Ніжина критичне. Бідність, голод переслідують нас. Маса вдів, сиріт не мають щоденного харчування і, крім того, повна відсутність будь-якої промисловості. Це висвітлює перспективу голодної смерті, або існування через дрібну торгівлю. Змінити таке життя давно потрібно. Але остання постанова ЦК Нацмену про необхідність 100, 200 або і 400 крб. Для переселення. Переселення – це привілей більш багатого класу” [9]. Лист підписали 21 чоловік. Глухівський виконавчий комітет, провівши обстеження єврейського населення округи в 1925 році, констатував – майже все єврейське населення маленьких містечок і сільських пунктів в бідує [10].

Отже, на початку 20-х р. в умовах економічної розрухи і спаду виробництва на північному сході України (Чернігівська губернія) утворилися в образі єврейського містечка досить стійкі вогнища соціальної напруги. Євреї крамарі, ремісники, торгівці опинилися поза законом і були поставлені на коліна. Реально проглядалося переплетення соціальних і національних почуттів. Хоча абсолютна більшість єврейства була зайнята в сфері обслуговування, порте, нова економічна політика не могла вирішити соціальні проблеми єврейського населення. Розрядити напругу в конкретно-історичних умовах міг тільки перехід основної маси єврейського населення у виробничу сферу, але на початку 20-х років ХХ століття це було не можливо.

Література:

1. Буценко В. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. - Х., 1927.
2. Духовний Б.А. Национальная политика Советской власти и евреи // Советское строительство.- 1988.- №4.- С. 53.
3. Духовний Б.А. Назв.праця. – С.54.
4. Орлянський В.С. Євреї України в 20-30-ті роки ХХ ст.: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000.- С.-50.
5. Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // Український історичний журнал. – 1994.- №1-3.- С.67.
6. Орлянський В.С. Назв. праця. – С.55.
7. Хонігсман Я.С. Назв. праця. – С.67.
8. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине.- Х., 1927.- С.-11.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (ЦДАВО), ф.413, оп.1, спр.97, арк.104.
10. Там же, арк.24.

Кооперативне будівництво в північному Лівобережжі: використання історичного досвіду

Україна, набувши незалежності, з ряду причин, насамперед суб'єктивних, не тільки не примножила здобуте в аграрному секторі економіки в минулому, не спромоглася його підтримати, а навпаки почала швидко втрачати досягнуті надбання, а з ними й місце серед основних країн – виробників сільськогосподарської продукції. Причин цьому немало і вони вимагають різнопланового аналізу.

В останні роки кризова ситуація, яка охопила всі галузі агропромислового комплексу (АПК), посилює соціальну напругу в суспільстві. Негативного характеру набули стійкі тенденції спаду сільськогосподарського виробництва. На розвиток АПК суттєво впливають недостатня адаптація сільгоспвиробників до ринкових умов, відсутність ефективного власника практично призупинила інвестиційний процес. Але чи не найбільшою бідою є те, що хоча виконавча влада спрямовує свою політику на формування сприятливих умов для АПК, недосконалість законодавства гальмує ці намагання. Так, після підписання Указу Президента “Про невідкладні заходи прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” від 10 листопада 1994 р. № 666/94 із 8 законодавчих актів, які було слід, прийняти відповідно до Указу не завершено жодного [1].

Вирішуючи долю розвитку АПК, не слід забувати історичне минуле, коли саме аграрний сектор допомагав стати на ноги промисловості. Вивчення цих проблем уявляється одним з пріоритетних напрямків української історичної науки. До таких проблем належать дослідження ролі та місця кооперативних структур у системі державних економічних відносин, їх формування та особливості розвитку. Визначально, що соціально-економічна суть кооперації, коріння якої йдуть з глибини ХІХ сто-ліття, питання про її організаційні принципи та загальні основи як добровільної громадської організації цікавили і продовжують цікавити не одне покоління дослідників, керівників різних рівнів, переконуючи їх у необхідності відродження класичних принципів внутріспілкового кооперативного життя.

Важливим кроком по розширенню пошуків та більш глибокому дослідженню кооперативного руху став Указ Президента України № 1348/2000 від 19 грудня 2000 року “Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах” [2]. У ньому визначені важливі напрямки структурних змін в економіці України та формування її багатуокладності на основі розвитку кооперативного руху. Указ вимагає постійного роз'яснення через засоби масової інформації ідеї кооперації, природи кооперативних форм самопомоги, переваги кооперативного способу господарювання, висвітлення розвитку кооперації в Україні. Президент наполягає на тому, щоб Кабінет Міністрів України разом з Національною академією наук України та галузевими академіями наук вжив відповідних заходів щодо підготовки висококваліфікованих фахівців для кооперативного сектора економіки, проведення наукових досліджень з питань кооперації.

В указі Президента поставлені завдання, з яких випливає, що важливе

значення має нагромаджений історичний досвід і перш за все аналіз кооперативної мережі та забезпечення її кооперативними кадрами як необхідної умови успішної діяльності товариств.

Тільки на Чернігівщині в 1920 р. було 1304 споживчих товариств, з яких 21 робкооп, 11 райспоживспілок, 271 кредитне товариство, 76 позичково-ощадних кредитних товариств, які об'єднували близько 2 млн. чол. [3]. Уся ця мережа кооперативних організацій підпорядковувалась Губспілці, утвореній 12 червня 1920 р. на основі злиття єдиних споживчих товариств (ЄСТ) з Губробкоопами [4].

У цей час владою велика увага приділялася формуванню кооперативних органів управління. Незважаючи на чисельні декларативні декрети і постанови, уряд і партійні органи постійно втручаючись у діяльність кооперативних структур, дбали про забезпечення їх підготовленими кадрами. У період непу в Північному Лівобережжі було налагоджено систему підготовки кадрів як вищого гатунку для керівних органів кооперації, так і для низової мережі. Кілька навчальних закладів, що готували кадри для кооперації, діяли в Чернігові, в тому числі: Чернігівський соціально-економічний, а згодом кооперативний технікум та Чернігівська кооперативна школа. 15 березня 1922 р. Чернігівський соціально-економічний технікум було реорганізовано в кооперативний технікум і переведено на утримання Губспілки. Навчальний курс у технікумі становив три роки (шести семестрів). З четвертого семестру здійснювався поділ на три відділення: рахівничо-фінансове, господарське та організаційно-інструкторське – за вибором студентів [5]. Технікум готував спеціалістів вищої кваліфікації в галузі споживчої та сільськогосподарської кооперації (інструкторів-організаторів, бухгалтерів, спеціалістів-статистиків, адміністраторів, товарознавців). Навчання було платним для всіх, окрім членів КНС (комітету незаможних селян) та 30% студентів, які були відрядженні партійними і профспілковими органами. У технікумі вивчалися: політекономія, економічна географія, право, рахівництво, комерційне обчислювання, кооперативна статистика, наука про фінанси, правознавство, історія і теорія кооперації, кооперативне законодавство, економіка сільського господарства, біологія й фізіологія харчування, організація і практика споживчої та сільськогосподарської кооперації. До першого курсу приймалися особи, яким виповнилося 17 років. Це була важлива ланка підготовки кваліфікованих кооперативних кадрів, якими забезпечувалися кооперативні товариства Північного Лівобережжя України [6].

У тому ж 1922 році Губробкоопом було асигновано 1 млрд. крб. Чернігівському кооперативному технікуму для відкриття відділення споживчої кооперації та окремої секції робітничої кооперації. Регулярно надавалась матеріальна допомога іншим громадським установам, пов'язаним з кооперативними структурами. Райспілка у свою чергу асигнувала кооперативному технікуму на матеріальну базу 2 млрд. крб. щороку, а також виділяла кошти на стипендії студентам [7].

З 1925 р. в Чернігові діяла кооперативна школа, метою якої була підготовка працівників для низової кооперації, головним чином для сільської місцевості.

Перший випуск відбувся в січні 1926 р. Влітку 1925 року слухачі школи вперше були направлені на практику у відділи Райспілки, Церобкоопу, Губсільбанку та ін. При школі навіть було створено загально-студентський кооператив, метою якого стало постачання своїм членам необхідних продуктів та учбового приладдя, підручників, залучення студентів до активної роботи в кооперації. Кооператив нарахував понад 100 членів. Були відкриті власні книжкова та паперова крамниці [8].

Важливим напрямком роботи кооперативних органів по підготовці кооперативних кадрів стали спеціально влаштовані курси культпросвіт-працівників. З цією метою до їх організації та навчання залучалися кошти ЄСТ, книжкові склади, бібліотеки та читальні кооперативних товариств. Значну роль в організації курсів відіграли профспілкові організації. Про це свідчить той факт, що Губпрофспілка щомісячно виділяла для цього 300 крб. [9]. Кооперативні курси постачалися за її рахунок літературою, періодикою та навчальним приладдям.

Таким чином, висвітлені у даній статті проблеми кооперативного будівництва взагалі та історичного досвіду підготовки кооперативних кадрів зокрема свідчать, що в період розбудови українського агропромислового комплексу в умовах незалежності важливого значення набуває дослідження ролі та місця кооперативних структур у системі державних економічних відносин, природи кооперативної взаємодопомоги та переваги способу господарювання. На одне з перших місць постає питання щодо підготовки висококваліфікованих фахівців для кооперативного сектору економіки як необхідної умови подальшого розвитку промисловості та сільського господарства країни.

Література:

1. Все про плату за землю // Бібліотека журналу “Вісник податкової служби”. – К., 1999. – 128 с.
2. Голос України. - 2000. - 27 грудня.
3. Народне господарство Чернігівщини. – 1920. - №1. – С. 19.
4. Там же. – С. 21.
5. Красное знамя. – 1922. – 23 квітня.
6. ДАЧО, ф. 1597, оп. 1, спр. 5, арк. 261.
7. Красное знамя. – 1922. – 21 жовтня.
8. Там же. – 6 червня.
9. ДАЧО, ф. 305, оп. 1, спр. 119, арк. 599-600.

Переселення з Північного Лівобережжя України (середина 30-х рр. ХХ століття)

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки постає цілий ряд питань, пов'язаних з життям та діяльністю селян-колгоспників в період становлення радянського тоталітарного режиму. Увагу дослідників привертають, насамперед, події, які були невідомі або маловідомі. В контексті історії селянства України актуальною є проблема, пов'язана з переселенням в процесі утвердження тоталітарної системи.

Як відомо, в умовах радянської дійсності переселення селян-колгоспників було викликане рядом причин. Зокрема, С.А. Нікольський головною причиною переселення вважає аграрне перенаселення країни [1]. Б.В.Чирко наголошує, що переселення обумовлювалися причинами економічного та військово-політичного характеру, такими як, впровадження заходів щодо укріплення прикордонної смуги. Здійснювалися ці заходи, в першу чергу, в стратегічно важливих регіонах, до яких на заході, як відомо, належала й Україна [2]. Тут слід зазначити те, що історично в прикордонних смугах, зокрема в Київській та Вінницькій областях, проживало німецьке та польське населення. Патологічно-негативне ставлення до нього, як до потенційно “ворожої” категорії осіб для існуючої влади ставало аксіомічним. І, як результат, починав спрацьовувати стереотип: якщо це “ворожі нам німці, поляки”, то реакція партійних і державних органів повинна бути “чіткою і наперед визначеною” – підвищена пильність, готовність до застосування каральних акцій чи методів залякування [3]. Отже, звідси витікає, що нейтралізувати ситуацію передбачалось шляхом міграції населення з східних регіонів України.

Проаналізуємо цей процес на прикладі Чернігівської області, яка була утворена 15 жовтня 1932 р. До її складу увійшли 29 районів Київської області (Бахмацький, Березнянський, Бобровицький, Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Дмитрівський, Добрянський, Іваницький, Ічнянський, Козелецький, Конотопський, Коропський, Корюківський, Кролевецький, Молодівицький, Менський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Носівський, Олишівський, Остерський, Понорницький, Ріпкинський, Семенівський, Середино-Будський, Сновський, Чернігівський, Шосткинський) та 7 районів Харківської: Буринський, Варвинський, Велико-Бубнівський (Талалаївський), Недригайлівський, Прилуцький, Путивльський, Роменський. Постановою ВУЦВКУ від 22 січня 1935 р. і від 17 лютого 1935 р. на території Чернігівської області було утворено ще 20 нових районів за рахунок розукрупнення ряду районів. Таким чином в складі Чернігівської області стало вже не 36, а 56 районів [4]. На час утворення Чернігівської області чисельність населення складала 2.971,3 тис. чоловік [5].

23 січня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про переселення з прикордонної смуги 8300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями та про переселення в прикордонні райони 4000 кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей” [6]. Було ухвалено спеціальній комісії до 27 січня подати в ЦК точний календарний план і порядок переселення з таким

розрахунком, щоб вантаження в ешелони переселенців розпочалося не пізніше 20-го лютого.

26 січня 1935 р. Чернігівський обком КП(б)У схвалив переселити в прикордонні райони дві тисячі господарств “из числа политически проверенных колхозников-ударников” [7]. В їх складі повинно було бути не менш 15% комсомольців і комуністів, а також 10-15% активістів колгоспу і села. Розверсткою встановлювалося переселяти не більше одного господарства на колгосп.

Колгоспи повинні були забезпечити переселенців рогатою худобою, свинями, птицею, продуктами харчування – жирами, м'ясом, цукром, предметами домашнього вжитку, одягом.

9 лютого 1935 р. обком КП(б)У затвердив з Городнянського та Ічнянського районів переселити по 55 господарств до Полонського району Вінницької області. З Бахмацького району заплановано було переселити 120 господарств, з Березнянського району- 30 до Шепетівського району. З Путивльського 80 господарств та 70 з Семенівського до Любарського району. З Олишівського та Коропського районів по 50 господарств до Летичівського, з Середино-Будського 40 господарств до Дзержинського, з Корюківського 120 господарств до Заславського; 100 господарств з Менського та з Борзнянського 40 до Славутського. З Глухівського району 50 до Ляховецького та 60 відправити з 40 господарствами з Сновського до Проскурівського районів. З Мало-Дівицького переселити 50 до Городокського. Всього з районів Чернігівської області планувалося переселити на Вінничину 1010 господарств [8].

До прикордонних смуг Київської області планувалося переселити з Ніжинського району 110 господарств, з Шосткинського 95 до Мархлевського району, з Носівського 100 господарств та з Новгород-Сіверського 120 господарств до Пулинського. 55 господарств з Остерського району, 120 з Конотопського, 40 з Козелецького відправляли до Коростенського району. З Ріпкинського району 95 господарств і з Добрянського 35 було споряджено за нарядом до Ємільчинського району. З Понорницького 55 господарств та 115 з Чернігівського до Баранівського. З Кролевецького відправляли до Баришівського району 55 господарств. Всього до Київської області повинно було переїхати 990 господарств[9]. Отже, у дві області з Чернігівщини повинні були відправитись дві тисячі господарств колгоспників.

Вже з 13 лютого кандидатам у переселенці роз'яснили, що переселення обумовлено необхідністю укріплення прикордонної смуги, а також, що радянська влада надає переселенцям ряд пільг, а одноосібникам можливість вступу до колгоспів. Планом визначались не тільки конкретні райони, а й навіть колгоспи для переселенців. Виконання плану покладалось на спеціальні комісії у складі секретаря райкому, голови райвиконкому, начальника райвідділу НКВС, завідуючого райземвідділом, районним військовим комісаром.

В кінці лютого 1935 р. обком КП(б)У зобов'язав райкоми ретельно перевіряти кожного кандидата в переселенці, його соціальне походження, політичну зрілість на предмет відданості справі захисту кордонів СРСР. Перевірялися на благонадійність навіть родичі переселенців. Після визначення кандидатур на колгоспних зборах, районна комісія по переселенню приймала протягом дня відповідне рішення.

В циркулярі під грифом “цілком таємно” наголошувалося на важливості роз’яснення умов пільг, нагадувалося про конкретні заходи по забезпеченню переселенців продуктами харчування та предметами першої необхідності.

Для проведення переселення комісія ЦК 27 лютого 1935 року надала кредити області на суму два мільйони рублів [10].

Всі ці заходи викликали позитивну реакцію колгоспників. Так, у Конотопському районі колгоспники виявили бажання переселитися у Київську область. Про це свідчить той факт, що за останні 3 дні подано 40 заяв від сімей колгоспників-добровольців [11]. Але ейфорія виявилась швидкоплинною. Так, по Середино-Будському району було відібрано до переселення 150 господарств, з них районна та обласна комісія відібрала 55 господарств, але виявилось, що лише 7 з них виявили бажання виїхати [12]. Із відібраних 46 господарств в Березнянському районі лише 6 не відмовилися від переселення [13]. Подібні явища були масові в Новгород-Сіверському, Конотопському районах, а в Городнянському відмовився від переселення член партії Ткач, голова колгоспу “Боротьба”. Кандидат партії Єрмак П., бригадир колгоспу “Ленінський шлях”, проводячи агітацію, заявив колгоспникам: “Не слухайте їх, не виїжджайте – вони м’яко стелять, але буде жорстко спати” [14]. Випадки відмови траплялися і в селі Клишки Шосткинському району.

У доповідях на ім’я секретаря обкому П.Маркітана зазначалося, що основним недоліком щодо вербовки переселенців стала недостатньо масово-роз’яснювальна робота серед колгоспників і формалізм у роботі партійного апарату [15]. Можна навести такий факт, що в селі Помошки Грем’ячського району вночі з’явився представник з району, зібрав декількох членів правління колгоспу і став вимагати від них списки кращих колгоспників, заявив таємно, що їх будуть переселяти. Іншого дня все це стало відомо відібраним, які різко негативно реагували на такий підхід [16].

Демобілізуючий вплив на колгоспників до переселення справили розповіді переселенців 1934 р. на південь України, які повернулися назад. Зокрема, переселенці в Дніпропетровську область, повернувшись, розповідали, що вони втратили всю худобу, майно, одяг і повернулися голодні. А в селі Кардашах колгоспниця Коханова розповідала, що в тій місцевості суцільне “голодування й різні хвороби” [17].

В такій ситуації партійні та каральні органи шукали не причини, а винних, якими виявилися “куркулі”. В артілі “Комінтерн” села Попівка Конотопського району невідома жінка умовляла сім’ю Закорки не їхати в Коростенський район тому, що там дуже погано, хліба немає, народ голодує [18]. В артілі ім. Маркітана (у цьому ж селі) до переселенця-колгоспника Тищенка прийшов старець й розповів: “Я йду з того краю, куди ви їдете, там дуже погано, народ звідти тікає, хліба там нема, в колгоспах нічого не отримують” [19]. В селі Лежинівці Березнянського району Пономаренко Ігнатій говорив серед переселенців, що корову вам хоча і виділять, але там відберуть у колгоспну череду. Скоро буде війна, і вас поляки посадять на палі [20]. В селі Шептаках Новгород-Сіверського району ходили чутки, що в районах переселення колгоспники чергують на осідланих конях, тому що колгоспників-переселенців викрадають і вивозять за кордон. В Коропському районі такі чутки поширювалися всюди: в колгоспі ім. Сухомлина села Краснопілля, в Шабалинові, в Нехаївці [21]. В селі Савинка

Конотопського району під час агітації партторгом колгоспу за переселення, член сільради Г.К. Ющенко заявив: “Хай їдуть туди ті, хто кандидатури висуває”[22]. В артілі ім. Шевченка села Козацького колгоспний бригадир ходив по хатах колгоспників і відмовляв від переселення: “Там усі повиздыхали, тепер вас посилають”[23]. Отже, звинувачення в кулацькій агітації було явно надуманим з метою ствердження високої політичної пильності каральних органів радянської влади.

Іншою формою саботажу переселенської політики було невиконання зобов'язань по забезпеченню переселенців. Так, у Семенівському районі керівники колгоспів “Ілліча”, “Зоря Соціалізму”, “Прогрес” не виділяли коней, мотивуючи це бідністю колгоспу [24]. Такий аргумент висунув голова артілі Політура (Городнянський район), а правління Кучерівського колгоспу Есманського району категорично відмовилось виділити переселенцям корів, свиней, гроші. Голова ж колгоспу захопив печатку і сховався [25].

В офіційному ж рапорті про переселення з Чернігівської області констатувалося, що численні господарства, які не мали корів, свиней отримали від колгоспів корів, поросят, овець, курей, хліб, овочі, мед, картоплю, а сім'ї були одягнені з ніг до голови. Так, в селі Камель Грем'яцької сільради всім були скуплені черевики, костюми, пальта – всього на суму до 2.000 рублів на два господарства переселенців. В Семенівському районі 27 господарств отримали від 50 до 100 рублів, для них куплено 80 пар взуття, 23 господарствам видано корів і телиць [26]. Поряд з цим створилася інша ситуація. Колгоспники з артілей Варвинської і Красилівської сільрад все купували за свій кошт, бо колгоспи не забезпечили їх. На господарство видавалося до 2-х центнерів засміченого збіжжя, а коні, виділені їм, були найгіршими. Нерідко колгоспи не розраховувалися з колгоспниками-переселенцями. Так, на ім'я П.Маркітана була надіслана заява від громадян села Жовтого Баранівського району Київської області Сапуна О.Г., Булата Г.В., Сердюка І.П., в якій вони зазначали, що жили в селі Зайці Козлянського району і працювали в колгоспі ім. 18 березня. 18 березня 1935 року переселилися в село Жовте Баранівського району (колгосп “13 річчя РСЧА”) , але колгосп з ними не розрахувався за вироблені трудовні. За цей час вони не одержали нічого, тому просили примусити колгосп з ними розрахуватися [27].

Незліченні труднощі спіткали селян і в процесі переселення. Доказом цього є лист переселенця Путивльського району колгоспу “13 год РККА” села Великі Летичі, з якого дізнаємося, що переселенців відправляли в будівлю, де вони розміщувалися на підлозі з сім'ями, хоча для дітей був відведений гуртожиток, про що переселенці дізналися лише в кінці дня. Дехто з переселенців не міг знайти свої речі [28].

Негаразди траплялися і на нових місцях. В листі колгоспник Кириченко Олексій Семенович, який переселився з с.Спищ Путивльського району до села Стара Чартория Любарського району Вінницької області, розповідає, що після переселення, отримавши хату, його родина залишилася напризволяще – без хліба, палива та грошей, хоча обіцяли забезпечити всім необхідним [29].

З насторогою зустрічало селян з Чернігівщини правління колгоспів, проявляючи інколи свою нелюдяність по відношенню до них. Про це свідчить випадок у селі Відерни, де голова колгоспу Халемовський на вимогу одного з переселенців, якому була відведена з великою родиною квартира з однієї кімнати площею 9 м.кв., заявив, що можуть посидіти і на льоду [30].

Всі ці негаразди відбивалися на настроях колгоспників, серед яких не тільки не підвищувалася працездатність, а навпаки посилювалося бажання скоріше повернутися додому. Так, у Вінницькій області жінки-колгоспниці просили забрати їх назад, аргументуючи це прохання неродючістю землі. Подібна ситуація сталася в Кальську з дружиною активіста Репиха [31].

Отже, переселення селян-колгоспників з ряду областей України, в тому числі і з Чернігівської, в прикордонні регіони відбувалося з метою посилення темпів колективізації та для здійснення заходів військово-політичного характеру. Переселення, як засіб розв'язання політично-соціальних питань, не було чимось новим для України, хоча воно на різних етапах мало неоднакові цілі і наслідки.

Література:

1. Никольский С.А. Административно-бюрократическая система и коллективизация // Вопросы философии.-1988.-№12.- С.85.
2. Чирко Б.В. Політичне тавро “спец переселенці” // Відродження.- 1993.- №10.- С.72.
3. Там же.- С.72.
4. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990.- С.21.
5. Довідник з основних статистично-економічних показників в господарствах районів Чернігівської області УСРР.- Харків,1933.- С.7.
6. Чирко Б.В. Назв. праця. - С.72.
7. Державний архів Чернігівської області, ф. 470, оп.1, спр.350, арк.1.
8. Там же, арк.7.
9. Там же, арк.7.
10. Там же, арк.14.
11. Там же, арк.14.
12. Там же, арк.12.
13. Там же, арк. 36.
14. Там же, спр.849, арк. 4.
15. Там же, арк. 4.
16. Там же, арк.7.
17. Там же, арк.4.
18. Там же, спр.350, арк.76.
19. Там же, арк.36.
20. Там же, арк.36.
21. Там же, спр.849, арк.5.

22. Там же, спр.350, арк.110.
23. Там же, арк.110.
24. Там же, арк.37.
25. Там же, спр.849, арк.7.
26. Там же, спр.350, арк.100.
27. Там же, спр.849, арк.56.
28. Там же, арк.96.
29. Там же, арк.99.
30. Там же, спр.353, арк.64.
31. Там же, арк.74.

С.М. Крапив'янський

Нові сторінки з історії визволення Ніжина від німецько – фашистської окупації

15 вересня 1943 року назавжди увійшло в історію Ніжина, як одна з знаменних дат. В цей день війська Центрального фронту під командуванням генерала армії К.К. Рокосовського звільнили місто і крупний залізничний вузол Ніжин від німецько-фашистських загарбників.

Як відомо, 26 серпня з'єднання 60-ї армії прорвали ворожу оборону, просунулись на 60 кілометрів і підійшли до території України. Цей напрямок у смузі наступу армії стає головним. Радянські війська форсують р.Сейм і захоплюють Конотоп. Командування в цій обстановці діяло рішуче й енергійно. Поки ворог не перегрупував свої сили для оборони, треба було розвинути наступ. Після боїв у районі Бахмача, південніше якого було оточене велике угруповання противника, в обороні німецьких військ утворився прорив. Для посилення удару і успішного просування радянських військ вглиб ворожої оборони Верховне Головнокомандування Червоної Армії підсилює з'єднання 60 армії 7 гвардійським механізованим корпусом генерал-лейтенанта Корчагіна. Цей корпус знаходився в резерві Ставки і вводився, як правило, в наступ у подібних випадках. Сьомому механізованому корпусу було поставлене завдання прискореним маршем рухатись вперед з метою не дати закріпитися ворогу на проміжних рубежах. Танкісти І.П.Корчагіна здійснюють 230 км марш і 4 вересня прибувають у Путивль, а 12 вересня зосереджуються в районі м. Конотопа. Корпус мав 94 танка при штаті 246 танків і САУ і понад 12 тис. чоловік особового складу при штаті 16 тис. Напередодні наступу у 7 гвардійський корпус прибуває поповнення людськими ресурсами з Сибіру та з Тихоокеанського флоту.

Після втрати Бахмача німці продовжують чинити впертий опір, з боями відходячи вздовж залізниці, щоб зайняти оборону в Ніжині. Велике угруповання німецьких військ, яке було відрізане від основних сил біля Бахмача, використовуючи всі танки і бронемашини, з боями виривалось із оточення. 14 вересня в 15 км від Ніжина полки 132 стрілецької дивізії Червоної Армії спробували зупинити ворога. Незважаючи на те, що у них було мало артилерії і зовсім відсутня танкова підтримка, їм вдалося знищити більшу частину німецьких

підрозділів, але незначні сили ворога все ж вийшли з оточення і рухались на Ніжин. Таким маневром гітлерівське командування намагалось зупинити просування наших військ.

До подібної тактики німці вдавалися і на інших напрямках. Маршал Радянського Союзу І.С.Конєв у своїй книзі “Записки Командуючого фронтом” пише: “Прикриваючись ар`єргардами, противник... прагнув розладнати наш наступ, вивести свої головні сили з-під удару і зберегти за собою переправи (на Дніпрі – авт.) до повного відходу військ” [1].

Згідно плану командарма І.Д.Черняхівського частини корпусу вступають у прорив у районі села Хороше Озеро, західніше Бахмача. О 5.00 14 вересня бригади виходять з висхідних позицій і перерізають залізницю Бахмач – Ніжин.

Радянське командування мало інформацію від партизанського з`єднання “За Батьківщину”, яке діяло в ніжинських і носовських лісах, про те, що місто і навколишні села в оборонно-тактичному відношенні були перетворені німцями на ключові опорні пункти, які оборонялися окремими гарнізонами, озброєними артилерією і танками. Природні перешкоди – озера, річки, болота – нерідко доповнювались колючим дротом, мінними полями, завалами, особливо поблизу магістральних шляхів. Найбільше були укріплені такі населені пункти: Крути, Кагарлики, Березанка, Черняхівка, Переяславка, Талалаївка, Веркіївка, Володькова Дівиця. Аналогічні інженерні роботи були здійснені і у Ніжині: на центральних вулицях міста німці спорудили різні загороди, на перехрестях вулиць і площ встановлені зенітні кулемети, що тримали вулиці під перехресним вогнем. Зенітні батареї були розміщені на південній околиці в районі залізничної станції та на північній, де розміщувався аеродром. Окремі будинки і підвали перетворені противником в міцні опорні пункти. Важливі об`єкти – мости та державні будівлі – заміновано і підготовлено до знищення. Для оборони Ніжина німецьке командування мало в своєму розпорядженні два піхотні батальйони, підрозділ охорони складів, місцева поліція і комендатура, танки і велика кількість літаків.

В умовах загального відступу Ніжин потрібен був німцям, як стратегічний вузол, через який вони могли залізницею та розгалуженою сіткою грейдерних доріг забезпечувати постачання своїх дивізій, або швидко робити перекидання військ, боєприпасів, техніки та інших військових матеріалів на різні ділянки фронту. Взявши Ніжин, радянська армія перерізала б сполучення ворога з Черніговом, Прилуками та Києвом.

Під місто була висунута з резерву німецька 217 піхотна дивізія під командуванням генерал – лейтенанта Вальцера [2]. 5 вересня вона зайняла оборону на рубежі сіл Черняхівка – Крути. Противник перекинув цю дивізію з-під Ленінграда, для того щоб спробувати стабілізувати лінію фронту і дати можливість основним силам евакуюватись за Дніпро і краще підготуватись до оборони “Східного валу”. В разі покращення ситуації на фронті 217 і 235 німецькі дивізії у взаємодії повинні були перейти у контрнаступ і відрізати від основних сил армії частини, які глибоко вклинились у їх позиції на підході до Ніжина.

Противник усіма силами намагався виграти час для організації відступу. Чинив упертий опір нашим військам, здійснював систематичні контрудари. “Впертість противника, – згадував К.К.Рокосовський, – перевершила наші сподівання...Гітлерівці не тільки не залишали позицій, але і розпочинали шалені контратаки...Вони билися відчайдушно, не рахуючись з втратами” [3].

У зв'язку з високим темпом наступу 60-ї армії Черняхівського, виникли певні труднощі у підтримці наших військ вогнем польової артилерії, підрозділи якої значно відстали. В цій проблемній ситуації основному угрупованню зенітної артилерії було поставлене завдання вести вогонь по ворожих танках і піхоті. Головне угруповання зенітної артилерії армії було знято з вогневих позицій і кинуто на передову [4].

“Ми, – згадує Маршал авіації С.І.Руденко, – відчули, що він (ворог – авт.) посилює і авіаційне угруповання на цьому напрямку, його бомбардувальники активізували свої дії по наших наступаючих військах... В районі Ніжина розгорілись особливо вперті повітряні бої. Противник прагнув затримати ударами з повітря наступ наших військ і допомогти своєму ніжинському угрупованню утримати останній опорний пункт на підступах до Дніпра і Києва”[5].

О 6 годині 14 вересня німецьке командування підняло у повітря великі сили винищувальної, штурмової та бомбардувальної авіації, стягнену сюди з різних ділянок фронту. До 18 години вона зробила 1500 літаковильотів [6]. Використовуючи аеродром у м. Ніжині, безперервно, через кожні 10-15 хвилин, німці проводили штурмування та бомбардування бойових порядків частин 7 мехкорпусу. Скидалися бомби величезної ваги, від яких утворювались котловани в 15 – 30 метрів. Авіаційними ударами вони прагнули знищити села, втрачені раніше. Ворожа авіація лютувала в небі над селами Хороше Озеро, Крути, Черняхівка, Кунашівка. Наші солдати на це відповіли лише організованим вогнем по літаках противника з стрілецької зброї, використовуючи протитанкові рушниці, станкові кулемети й автомати, карабіни. Багато радянських воїнів загинуло в ті години від численних нальотів німецької авіації.

У радянських військ виникли великі труднощі у підвезенні вантажів на великі відстані. Колони автоцистерн і бортових машин постійно піддавалися нападам авіації противника, який прагнув будь-що завадити підвозу пального на передову лінію фронту.

Розвідники мехкорпусу доповідали, що аеродром в Ніжині охороняли танкові підрозділи. Спроба атакувати його лише їх силами закінчилась невдачею.

Авіація 16 повітряної армії не змогла допомагати наступаючим частинам. Вона не встигала передислокуватись на нові аеродроми в зв'язку зі стрімким наступом стрілецьких і механізованих частин. Від своїх баз наша авіація відірвалась на 300 – 400 км. І цей розрив не зменшувався, а постійно збільшувався. Незважаючи на це, 13 і 14 вересня штурмова авіація наносить удари по ст. Ніжин, де було знищено один паровоз, 6 цистерн з паливом, кілька товарних вагонів, вхідні та вихідні стрілки, розбита колія. Рух поїздів повністю припинився.

14 вересня 1943 року, близько 6 години 25 бригада, яка виступила з села Бурківка, стала розвивати наступ на північну околицю міста. Для забезпечення успіху були створені дрібні рухомі групи автоматників – розвідників які, рухаючись попереду, сіяли паніку в стані ворога, заходили йому в тил і відрізали групам фашистів шляхи відступу [7]. Сама бригада розгорнулася у бойовому порядку і намагалася оволодіти містом з ходу. Але перша атака успіху не мала. Передові підрозділи бригади зустріли організований опір німців, які встигли організувати систему вогню, замінувати підходи в місто. Весь світловий день бригада проводила перегруповання сил, вела розвідку і поодинокі бої. У зв'язку з тим, що місцевість біля Ніжина рівна та відкрита, наші танки і бронетранспортери

стали гарною мішенню для авіації противника. Зазнавши відчутних втрат в живій силі і техніці, підрозділи Червоної армії залягли на підступах до міста.

У другій половині дня опір німецьких військ почав слабнути. Відчуваючи, що спроби зупинити просування радянських військ не дають бажаного результату, вони відійшли безпосередньо до Ніжина. Ввечері передові загони наших військ були в 5-6 км від міста. Аналізуючи ситуацію, що склалась командуючий 7 гвардійським механізованим корпусом генерал І.П.Корчагін вирішив оволодіти містом вночі. Атаку планувалося почати о 20 годині [8].

Напередодні наступу в багатьох частинах корпусу відбувалися, організовані політуправлінням, мітинги, на яких виступали військовослужбовці, уродженці Ніжина. Вони закликали якомога швидше визволити рідне місто і просили не руйнувати пам'ятники історії та культури.

Ніжин оточувався великими силами, і це повинно було змусити гітлерівців його залишити. Цей тактичний прийом не був якимось відкриттям, але і не був трафаретним. При такому плані наступу наші командири йшли на ризик, який містила в собі відокремленість дій між танковими підрозділами і піхотою. Ситуація вимагала чіткої взаємодії різних родів військ. В обстановці, що склалась, іншого способу виконати поставлене корпусу завдання знайти не вдалося. Це рішення було прийняте ще і тому, що після запеклого бою біля міста підрозділи противника, які відступали, були дуже знекровлені і вже не могли чинити серйозного опору. Фашисти мали можливість залишити Ніжин. Нашим військам не було потреби перекидати виходи з міста.

Слід відзначити успішну діяльність нашої розвідки. Розвідники стрілецьких підрозділів уточнюють кількість ворожих військ і місцезнаходження вогневих позицій, тримали під наглядом мости через р.Остер. Вночі група розвідників 4 роти 605 полку 132 стрілецької дивізії на чолі з молодшим лейтенантом І.І.Куренковим проникає до приміщення педагогічного інституту і рятує його від підризу [9].

Командир 25 механізованої бригади підполковник Артамонов з настанням темряви посилає розвідку, перевдягнену в німецьку форму, на бронетранспортері в місто. Після повернення в бригаду розвідники доповіли, що німці шикуються в колони і організовано залишають місто. Німецьке командування відводить свої війська в напрямку с. Веркіївка, с. Володькова Дівиця та с. Григорівка. Бригада входила в Ніжин зі сходу та північного-сходу. Опівночі передовий загін 25-ї бригади захоплює знищене німцями авіамістечко і злітну смугу. На аеродромі виявилось 20 ворожих літаків. Ворог залишив їх, тому що не мав авіаційного керосину. Це в основному були не пікірувальні бомбардувальники італійського виробництва.

Починається операція по очищенню міста від залишків німецьких військ. Наші підрозділи успішно просувалися вперед, звільняючи вулицю за вулицею.

26 гвардійська Севська механізована бригада генерал-майора Барінова Д.М. наступала на Ніжин зі сходу. Важкі бої відбувалися за район міста Ворошилово (історична Мигалівка), де знаходились базові склади німців. В Ніжин, на його східну околицю, першим вступив командир першої танкової роти 215 танкового полку капітан Оболенський Володимир Васильович.

24 гвардійська механізована (командир полковник Максимов В.К.) і 57 гвардійська танкова (командир підполковник Сілов І.П.) бригади переправилися через річку Остер і повели наступ в обхід Ніжина з південного сходу. Значний опір

ворог чинив у районі ніжинського вокзалу. В бою за станцію брали активну участь партизани з'єднання "За Батьківщину", які протягом усього бою за місто допомагали нашим військам безпосередньою участю в ньому, показували дороги, надавали цінну інформацію про ворога. Багато з них згодом влилось в лави наших механізованих і танкових бригад.

Місцеві жителі, як тільки згасала перестрілка, виходили з погребів і підвалів, показували нашим танкістам і піхотинцям місцезнаходження ворога.

О 8 годині ранку танкісти – корчагінці разом з 280-ою Конотопською генерала Д.М.Голосова і 132-ою Бахмацькою генерала Т.К.Шкрильова стрілецькими дивізіями повністю звільнили місто Ніжин.

Важко далось взяття міста Ніжина. 418 воїнів загинуло у дводенних боях. У вуличних боях – 45 військовослужбовців, 117 отримали поранення. В приміщенні педінституту, сільськогосподарського технікуму, шкіл були відкриті госпіталі. Місцеве населення надавало різноманітну допомогу медичному персоналу і пораненим бійцям.

Із 94 танків, які були перед початком операції, у 7 гвардійському корпусі залишилося 26 машин. В Ніжині було підбито і згоріло 12 танків (4 Т-34 і 8 Т-70), 2 бронемашини, 8 гармат, 35 автомашин. У звіті командира 7 мехкорпусу генерал-лейтенант Корчагін приведе такі цифри втрат ворога: знищено 9 танків, 3 САУ, 18 протитанкових гармат, 13 мінометів, 36 кулеметів, захоплено 19 полонених, самохідна гармата, 5 гармат, 10 мінометів [10]. Через кілька годин потому, по залізниці прибули в Ніжин платформи з 32 новими "тридцять четвірками". Бригади мали змогу продовжити переслідування ворога, який відступав до Дніпра. Дорога на Київ була відкрита.

Про це німецький полководець Ф.Меллентін пише: "Суцільного фронту більше не існувало, і рухомі частини росіян вже діяли в нашому глибокому тилу. Ми повинні були якомога швидше відійти до Дніпра і тому йшли на великий ризик і можливо тяжкі втрати. Ми не могли припиняти нашого відходу..., становище було надзвичайно серйозним..." [11].

За високу військову майстерність і відвагу в боях, шість частин і з'єднань отримали почесне найменування "Ніжинських", в тому числі 7 гвардійський механізований корпус і бригади, які входили в нього – 24-а, 25-а і 57-а, 299 штурмова і 286 винищувальна авіаційним дивізіям. Президія Верховної Ради СРСР за мужність і масовий героїзм нагородила орденом Червоного Прапора 280-у Конотопську і 132-гу Бахмацьку стрілецькі дивізії, а також 26-у Севську механізовану бригаду. Сотні воїнів були нагороджені орденами та медалями. Наказом Верховного Головнокомандуючого солдатам і офіцерам було оголошено подяку за відмінні дії в боях за звільнення Ніжина.

У повідомленні Радінформбюро сповіщалося: "Війська Центрального фронту, продовжуючи наступ, сьогодні, 15 вересня, після дводенних жорстоких боїв, оволоділи великим залізничним вузлом і містом – Ніжин – найважливішим опорним пунктом оборони німців на шляху до Києва. У результаті перемоги радянських військ, противник лишився останньої залізничної рокадної магістралі

на Лівобережжі Дніпра. В бою за Ніжин знищено близько 3 тис. німецьких солдат і офіцерів. Захоплені важливі трофеї і багато полонених.” [12]. Після визволення Ніжина, вперше в повідомленнях Радінформбюро з’явилось повідомлення – “На київському напрямку 15 вересня Гітлер прийняв рішення про відведення військ за Дніпро.”.

16 вересня в Ніжин прибув командуючий фронтом К.К.Рокосовський. “Я побував у Черняхівського після того, як його війська визволили Ніжин. Солдати і офіцери переживали небувалий підйом. Вони забули про втому і рвалися вперед. Всі жили однією мрією – взяти участь у визволенні столиці України”, - скаже генерал у своїй книзі “Солдатський обов’язок” [13].

Отже, як ми бачимо, доля міста була вирішена в попередніх боях на підступах до нього. Проте автор стверджує – втрати в живій силі та техніці радянської армії могли бути значно меншими, якщо ця наступальна операція була б ретельніше спланована та підготовлена командуванням. Цифри загальних втрат німецьких військ визначаються значно перебільшеними. Проте це не применшує подвигу радянських солдат, їх самовідданості та ініціативи, вміння використовувати різноманітні тактичні прийоми. В результаті стрімкого наступу радянських військ гарнізон не зміг заподіяти місту великих руйнувань. Була збережена перлина Ніжина – приміщення педагогічного інституту.

Перемога під Ніжином мала велике значення. Радянські війська завдали противнику тяжких втрат, що в значній мірі полегшило наступ військ всього Центрального фронту на лівий берег Дніпра і організацію його форсування.

Література:

1. Конев И.С. Записки командующего фронта, 1943-1945.- К., 1987.- С.58.
2. ЦАМО РФ, ф.7, оп.53745, спр.5, арк.70-72.
3. Рокоссовский К.К. Солдатский долг. – М., 1968. – С.231.
4. Шарипов А.А. Генерал армії Черняхівський. – К., 1970. – С.216.
5. Руденко С.И. Крылья Победы. – М., 1985. – С.181 – 182.
6. ЦАМО РФ, ф.7, оп. 53745, спр.5, арк.76.
7. Уткин. Штурм “Восточного вала”. – М., 1967. – С.45-46.
8. ЦАМО РФ, ф.7, оп.53745, спр.5, арк.77.
9. Шоходько В. Рятівник інституту // Альма Матер. – 2000. – вересень.
10. ЦАМО РФ, ф.3437, оп.1, спр.39, арк.5-8.
11. Меллентин Ф. Танковые сражения 1939 – 1945 гг.- С.208.
12. Сообщения Совинформбюро.-М., 1944. – Т.5.-С.130.

До питання про використання військовополонених німців на відбудовчих роботах у Чернігові та області восени 1944 року

Вже в ході визволення території України від нацистів гостро постало питання відбудови зруйнованої війною економіки республіки. В умовах суттєвого браку робочої сили (адже йшла війна) радянське керівництво на найвищому рівні ухвалило рішення про використання контингентів німецьких військовополонених на відбудовчих роботах в промисловості, комунальному господарстві, на транспорті, будівництві державних об'єктів тощо. Починаючи з осені 1943 року військовополонені, серед яких левову частку складали колишні вояки німецького вермахту, почали активно залучатися до відновлення вугільної та металургійної промисловості Донбасу. Згодом сфера застосування їх праці значно розширилась і з осені 1944 року сконцентровані в таборах на території Української РСР німецькі бранці застосовувались вже для відновлення та будівництва інфраструктури транспорту і зв'язку, державного та комунального житлового фонду, урядових об'єктів тощо [1]. Працюючи в Центральному державному архіві громадських об'єднань України автором серед матеріалів Особливого сектору ЦК КП(б)У потрапили до рук документи, що проливають світло на деталі використання німецьких військовополонених на відбудові народногосподарських об'єктів Чернігівської області.

Особливу зацікавленість в контексті проблеми викликає спільна Постанова бюро Чернігівського обласного комітету КП(б)У та Виконкому обласної Ради депутатів трудящих датована 2 жовтня 1944 року [2]. Приводом до її ухвалення, як сказано в документі, стала необхідність "...прискорення вводу військовополонених на роботу по відбудові державних об'єктів" області [3]. Відповідно до рішення керівних органів області для ефективного використання в'язнів на відбудовчих роботах передбачалося влаштувати два табірні пункти. Один з них в обласному центрі, інший у м.Ладан. Табір для військовополонених у Чернігові мав вмістити до 2 000 осіб, а в м.Ладан – 1 000 в'язнів. "Спецконтингент" планувалося використовувати для відбудови залізничного вузла в м.Чернігові та заводу засобів протиповітряної оборони в м.Ладан.Для розміщення таборів виділялась житлова площа на території військових заводів. Зокрема,у Чернігові з цією метою передбачалося використати 3 житлових будинки на території літерного заводу "Б", які звільнялися для військовополонених вже до 7 жовтня 1944 року [4].

Новостворені табори мали бути належно облаштовані. Так, передбачалося терміново огородити зону таборів, забезпечити пиломатеріалами для влаштування нар, завезти обладнання для харчоблоків тощо. Окремо йшлося про влаштування постійного контролю за санітарним станом в районах розміщення таборів і робіт військовополонених та проведення з цією метою своєчасних профілактичних заходів. Передбачалося забезпечення медичного обслуговування в'язнів, яке покладалося на лікаря та трьох фельдшерів у кожному таборі [5]. Посилена увага влади до санітарно-епідемічного контролю таборів була не випадковою, адже трагічний досвід зими 1943–1944 років свідчив, що в умовах відсутності

елементарних умов утримання військовополонених смертність серед них була дуже високою [6].

Виняткову увагу господарників та органів НКВС було звернуто на створення відповідного табірної виробничого режиму. Передбачалося зробити неможливими будь-які контакти в'язнів з вільнонайнятими робітниками під час роботи ,негайно підібрати та перевірити склад інструкторів, десятників, виконробів та провести бесіди з усіма, хто в силу виробничої необхідності мав спілкуватися з військовополоненими, забезпечити конвоювання та охорону полонених під час роботи [7].

З метою забезпечення ефективності праці військовополонених були розроблені “Виробничі умови” на використання останніх під час відбудовчих робіт, підготовлено графіки робіт, інструменти, інструкції по технічному та техбезпеці тощо. Місця роботи та розміщення військовополонених навіть були забезпечені протипожежним інвентарем, створені підрозділи пожежної охорони та проведено відповідний інструктаж [8].

Для використання полонених німців на роботах вони об'єднувалися у складі спеціальних будівельних підрозділів – так званих “Особливих будівельно – монтажних частин” . Зокрема, в'язні таборів у Чернігові та Ладані були включені до складу ОБМЧ – 313 [9].

Як бачимо влада досить ретельно готувалася до активного використання контингентів військовополонених на відбудовчих роботах в області. Усі перелічені в постанові заходи мали забезпечити ефективне використання робочої сили в'язнів передусім в інтересах військової економіки Союзу РСР.

Література:

1. Потильчак О. Полонені німецькі вояки в таборах на теренах України в 1944 році //Визвольний шлях. – 2000.-№ 11.-С.37.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України – (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 981, арк. 6 – 6 зв.
3. Там же, арк. 6.
4. Там же, арк. 6.
5. Там же, арк. 6.
6. Конасов В.Б. К вопросу о численности немецких военнопленных в СССР // Вопросы истории .-1994.- № 11.- С. 187 – 189.
7. ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 981, арк. 6.
8. Там же, арк. 6 – 6зв.
9. Там же, арк. 6.

Мобілізація до лав Народного Війська Польського на завершальному етапі Другої Світової війни

Розглядаючи історію формування та організації Народного Війська Польського (НВП) на території Польщі на завершальному етапі визволення країни від німецької окупації слід висвітлити військово – політичну ситуацію, що склалася в країні в другій половині 1944 року, бо вона мала безперечний вплив на вирішення організаційних проблем військового будівництва.

В другій половині липня 1944 року Радянська армія вступила на польську територію, звільнивши Білостокське, Люблінське, Жешувське воєводства, а в кінці серпня вийшла в район Вісли. На звільнених територіях вся влада перейшла до рук прорадянсько налаштованого Польського комітету національного визволення (ПКНВ), який був створений 21 липня 1944 року в Хелмі і претендував на роль нового уряду Польщі. Для того, щоб надати діяльності та заходам ПКНВ легітимного характеру та забезпечити йому юридичне визнання перед західними державами в липні 1944 року між урядами СРСР та ПКНВ розпочались переговори про взаємовідносини між радянським командуванням і польською владою після вступу Радянської Армії на територію Польщі. Угода з цього питання була підписана в Москві 26 липня 1944 року. У документі закріплювались принципи військового співробітництва між урядом Польщі та частинами Радянської Армії, окреслювалось коло питань, що увійшли до компетенції ПКНВ. Серед них чільне місце належало проблемі організації мобілізаційного процесу на визволених територіях [1]. Поповнення національними кадрами лав НВП мало важливе політичне значення для нового уряду Польщі. Польські комуністи чітко усвідомлювали, що розвиток і будівництво власних збройних сил є основним фактором становлення державного апарату і гарантом захоплення та втримання влади в країні в післявоєнний період [2].

Комплекс проблем, пов'язаних з організацією та перебігом мобілізаційного процесу до лав НВП на території Польщі в період 1944-1945 р.р. неодноразово досліджувався як в польській так і радянській історіографії [3]. Але в силу ідеологічних моментів висвітлювались лише окремі аспекти проблеми, зокрема наводились статистичні матеріали, як правило завищені, а сам процес мобілізації подавався спрощено та схематично. Основними епізодами, на які робились акценти в даному питанні були добровільність, масовість мобілізації. Спираючись на архівні джерела, дослідження польських та вітчизняних істориків ми спробуємо висвітлити реальну картину мобілізації до лав НВП на території Польщі в період 1944-1945 р.р. Практичні заходи по організації розпочались в другій половині липня 1944 року, коли були створені Головне командування та відповідні штатні підрозділи і структури, зокрема військова адміністрація та мобілізаційний апарат. Про повномасштабний початок мобілізаційної компанії ми можемо говорити, починаючи з серпня 1944 року, коли за наказом ГКНВП були створені районні комендатури поповнення та Штаб мобілізації і поповнення НВП [4]. Але ще з липня 1944 року нова влада розпочала підготовчі заходи, щоб забезпечити

успішну та швидку мобілізацію. Так, 28 липня 1944 року командуючий 1-ю Польською армією З. Берлінг видав наказ про розпуск всіх підпільних організацій на території країни і закликав всіх солдат та офіцерів, що знаходились на території країни вступити до лав 1-ї польської армії, юридичний статус якої був врегульований відносно радянських військ [5]. Наступним заходом мобілізаційного процесу став декрет ПКНВ від 15 серпня 1944 року про проведення на звільнених територіях часткової мобілізації і реєстрації населення призовного віку [6]. На військову службу призивалися особи 1921, 1922, 1923 та 1924 років народження, а також офіцери запасу віком до 50 років і кадрові офіцери віком до 60 років. Декретом також передбачалась обов'язкова реєстрація громадян 1911-1920 р.р. народження. Проведення процесу мобілізації та реєстрації на військову службу було покладено на районні комендатури поповнення. Зазначимо, що мобілізація на визволених територіях проходила в досить непростих та своєрідних умовах. Виникли значні труднощі та перешкоди, що впливали із наступних факторів:

- порівняно невелика територія, що була охоплена мобілізаційними заходами;
- постійна міграція населення викликана військовими діями;
- відсутність в рядах НВП досвідчених та професійних кадрів для проведення мобілізації;
- агітація та саботаж мобілізаційного процесу представниками лондонського табору.

Розглянемо детально вищезазначені фактори. Як свідчать статистичні дані з 5,5 млн. населення Польщі, що підпадало під юрисдикцію ПКНВ близько 2 млн. громадян були повністю знедолені війною, тобто не мали постійного місця проживання [7]. Тому на серпень 1944 року в районних призовних пунктах, що діяли на визволених територіях, були відсутні майже 80% списків обліку населення, не дивлячись на відповідні декрети уряду, процес мобілізації йшов досить повільно, і основним фактором, що сприяв цьому, був комплекс заходів прибічників лондонського табору, що протидіяли процесу мобілізації до лав НВП, і не визнавали за ПКНВ права на проведення мобілізації [8]. Так, бюлетень інформації Головного Командування Армії Крайової від 27 липня 1944 року зазначав: “На нашу територію вступає наймане військо, організоване зрадниками. Це військо не має підтримки законного уряду” [9].

Відмітимо і той факт, що процесом антимобілізаційних заходів на території країни керували служби пропаганди АК. Ці підрозділи працювали досить ефективно, мали в своїх штатах досвідчених службовців і на початковому етапі в організації агітаційної та практичної діяльності повністю переважали відповідні служби НВП [10]. За даними польських дослідників в другій половині 1944 року значно зросли витрати на антирадянську пропаганду у відповідних підрозділах пропаганди АК. Так за період лютий – квітень 1944 року в бюджеті служби пропаганди одного з центральних Варшавського округу АК на антирадянську пропаганду витрати постійно збільшуються і вже в квітні вони на 10% переважають аналогічні витрати на німецьку [11].

Активна агітація проти мобілізації проводилась паралельно з практичними заходами. Прибічники АК видавали листівки, знищували агітаційні матеріали і розпорядження ПКНВ, саботували роботу мобілізаційних пунктів, вдаючись в окремих випадках і до терористичних акцій. Відмітимо, що комплекс заходів,

проведений національно – визвольними силами на початковому етапі дав вагомий результати. На серпень 1944 року близько 50% населення ухилялось від призову до лав НВП, а серед мобілізованих громадян масових форм набуло дезертирство. Наприклад, за період вересня – листопаду 1944 року з лав НВП за приблизними даними втекло 3,5 тисяч чоловік [12]. Але особливого резонансу набув інцидент із розформуванням 31-го піхотного полку 7 дивізії НВП, в зв'язку з масовим дезертирством. Як військовий підрозділ польської армії він почав своє формування у вересні 1944 року. На цей період його особовий склад нараховував близько 3 тисяч солдат і офіцерів. На початковому етапі керівництво військового підрозділу зустрілося з рядом проблем, а зокрема з поганими умовами побуту, частковою комплектацією командного складу. Так, на той момент із 200 офіцерів і 570 підофіцерів необхідних по штатному розкладу в полку знаходилося 85 офіцерів командного складу і 300 молодших офіцерів. Більша частина з яких була росіянами, що не володіла польською мовою і не орієнтувалася в політичній ситуації, що склалася в країні. Зазначимо і той факт, що серед рядового складу проводилася активна агітаційна робота, спрямована проти ПКНВ та НВП. Весь комплекс вищезазначених причин призвів до початку заколоту мобілізованих у жовтні 1944 року, що став відправним моментом масового дезертирства з 31-го піхотного полку. За даними польських істориків з 2092 чоловік особового складу за один день втекло 1155 чоловік [13]. Влада негайно прийняла відповідні заходи, розпочалось розслідування інциденту, який був кваліфікований як групове дезертирство диверсійного характеру. 16 жовтня 1944 року 31-й полк був розформований, а його номер виключений з реєстру Війська Польського.

Під час призову до лав НВП залишилося нерозв'язаним ще одне ключове питання. Польська народна армія перш за все мала потребу в значних контингентах людей, котрі б мали різноманітні технічні спеціальності. Але в зв'язку з постійною міграцією населення, а також з тим, що звільнені райони країни були аграрними та економічно відсталими, процент таких спеціалістів був надзвичайно низьким. Для покращання ситуації з СРСР на територію Польщі, прибуло 23 тисячі призовників поляків мобілізованих з території Західної України і Білорусії [14]. Та серед них переважна більшість належала до сержантського та рядового складу і не мала відповідної освіти. Цікавим на нашу думку, є той факт, що серед мобілізованих знаходились і колишні вояки УПА, яких після фільтрації і перевірок направили для поповнення польської армії [15].

Ще одним актуальним питанням мобілізаційного процесу було залучення офіцерів та молодшого командного складу до лав НВП. Формування нових частин народної армії знаходилося в прямій залежності від вирішення проблем з мобілізацією командних кадрів. Згідно з розробленим мобілізаційним планом армії, було потрібно близько 30 тисяч офіцерів. При цьому було враховано, що на звільнених територіях буде можливість залучити на службу значну кількість офіцерів довоєнної армії та бійців різних військових організацій, що діяли в підпіллі. Але як показала реальність, цей пункт плану виявився помилковим. На 25 грудня 1944 року мобілізаційний апарат НВП зареєстрував 5459 офіцерів, з числа яких було мобілізовано 4054 [16]. Серед них відсоток кадрових та стройових офіцерів був надзвичайно низьким, а більшість з особового складу за свідченням працівників мобілізаційних пунктів вимагала ґрунтовної ідеологічної перепідготовки [17]. Безперечним є також і той факт, що офіцери старої армії

ухилялись від реєстрації, більш того відкрито симпатизували емігрантському уряду в Лондоні. Для вирішення проблем з мобілізацією офіцерських кадрів до лав НВП, урядом Польщі був розроблений комплекс заходів, що передбачав як агітаційні, так і репресивні методи.

Одним із перших кроків ПКНВ стало налагодження і проведення переговорного процесу з різними угруповуваннями і підпільними військовими організаціями, що входили до складу лондонського табору. Для цього ГКНВП видало низку наказів, що регулювали порядок прийому їх до складу НВП і направлення до відповідних з'єднань. Так, в наказі ГКНВП №9 від 22.08.1944 року йшлося про включення загонів Батальйонів Хлопських в повному складі до лав народної армії [18]. Наступним заходом нової влади та політико – виховного управління НВП стало створення і відправка вглиб території країни вербувальних груп, основним завданням яких була агітація солдат і офіцерів АК якнайшвидше вступити до НВП, при цьому їм обіцялось збереження посад, військових звань. Відмітимо, що вищеназаний захід не дав бажаних результатів, щодо залучення офіцерських кадрів АК, але сприяв мобілізації до лав НВП рядового та сержантського складу Армії Крайової. Як свідчать документальні дані на територіях, що знаходилися під владою ПКНВ, знаходилось близько 1800 офіцерів АК, з них на призовні пункти з'явилося близько 576 осіб, що було досить малою цифрою [19]. Аналогічною була ситуація з мобілізацією офіцерських кадрів і на всіх інших призовних пунктах. Так, наприклад, за перші три дні роботи вербовочного пункту в Любліні у вересні 1944 року було зареєстровано і направлено на службу 1002 чоловік, серед них з рядів АК 203 рядові та 22 офіцери [20].

Політичним апаратом НВП було розроблено та видано ряд інструкцій та директив, присвячених роботі з офіцерами АК, що перейшли на службу до нової влади. Зокрема, в цілком таємній інструкції від 25 вересня 1944 року, перераховуються найважливіші завдання, що стоять перед політпрацівниками Війська Польського: “подолати можливу початкову недовіру, створювати атмосферу братерства, постійно підкреслювати дружні стосунки з солдатами та офіцерами Червоної Армії”. Наприкінці даного документу зазначалось: “слід пам'ятати, що серед нових офіцерів можуть опинитися ворожі елементи, що будуть вести підривну діяльність... в таких випадках рекомендується встановити за ними нагляд і застосовувати методи контролю...”[21]. Але не дивлячись на весь комплекс заходів, спрямованих ПКНВ на мобілізацію та залучення до співробітництва офіцерів старої армії та представників національно – визвольних військових формувань на середину 1944 року, стало зрозумілим, що новий уряд не може розраховувати на поліпшення становища з комплектацією офіцерським складом частини НВП.

Зазначимо, що в подальшому кількість представників АК в лавах народного війська постійно зменшується, що пояснюється репресивною компанією, яку провели радянські війська та польська адміністрація проти загонів Армії Крайової. 14 липня 1944 року Ставкою Верховного Головнокомандуючого Червоною Армією була видана директива, що характеризувала АК, як спрямовану: “проти інтересів Червоної Армії... особистий склад АК наказувалось роззброювати, у випадку опору – застосовувати збройну силу” [22]. Про практичне використання вищеназаної директиви свідчить той факт, що радянськими військовими

частинами були роззброєні польські загони у Пнибраже частина з особового складу була арештована, а командири розстріляні [23]. Тобто, ПКНВ разом з радянськими військами почав процес політичного залякування та терору по відношенню до всіх хто не бажав вступити до лав НВП. Таким чином, процес мобілізації в Військо Польське на завершальному етапі визволення країни від німецьких окупантів, був суперечливим та не однозначним. Його хід безпосередньо зумовлювався військово – політичною ситуацією в Польщі на той історичний проміжок часу. Спираючись на аналіз наявної історичної літератури та архівних джерел ми можемо визначити ряд ключових компонентів, що характеризують мобілізаційні заходи. По-перше, якісні та кількісні показники вищезгаданого процесу були низькими. Так, невеликим був відсоток призовників, які мали відповідну освіту з технічних спеціальностей та досвід ведення бойових дій. По-друге, невдалою виявилась спроба залучення довоєнних офіцерських кадрів до лав НВП, що негативно позначилось на кадровому потенціалі та на престижі армії. По-третє, лише за допомогою репресивних методів та активної пропагандистської кампанії новій владі лише на кінець 1944 року вдалось завершити процес мобілізації.

Література:

1. Kowalski M. *Politika zagraniczna – Rzeczpospolitej w 1944-1947 rr.* - Warszawa, 1971. – S.23.
2. *Kształtowanie sie podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942 – 1944 // Wybor materialow i documentow.* - Warszawa, 1958. - S.321.
3. Монин М. Е. *Содружество рожденное в боях.* - М., 1971. – 420с.
Боевые действия Народного Войска Польского (1943-1945) / под ред. М. Павловского. - М., 1961. - 320с.
4. *Komunikaty Dowództwo Głównego Gwardii Ludowej i Armii Ludowej.* - Warszawa, 1961. – S.329.
5. *I bid.* - S. 315.
6. *I bid.* - S. 319.
7. Kersten K. *Migracji powojenne w Polsce.* – Warszawa, 1963. - S. 31.
8. Blum J. *Rola partii w organizacja i kstalowania wojska polskiego // Wojskowy Przegląd Historyczny.* – 1962. – № 22. - S.73.
9. Skarżynski A. L. *Nicktore aspekty dzialnosci BIPKGAK// Wojskowy Przegląd Historyczny.* - 1961. - № 3. - S. 6.
10. Залуский З. *Сорок четвертый: события, наблюдения, размышления.* - М., 1976. - С.206.
11. Skarżynski A. L. *Nicktore aspekty dzialnosci BIPKC AK // Wojskowy Przegląd Historyczny.* - 1961., № 3. - S. 8.
12. Blum J. *Sprawa 31 pulky piechoty // Wojskowy Pwzegląd Historycny.* – 1965. - №3 -S.6.
13. *I bid.*- S. 12.
14. Монин М. Е. *Содружество рожденное в боях.* - М., 1971. - С. 188.
15. Державний архів Тернопільської області, ф. Р3445, оп. 1, спр.34, арк. 7.
16. *Боевые действия Народного Войска Польского (1943 - 1945) /под ред М. Павловского.* - М., 1961. - С. 29.

17. Там же. - С. 32.
18. Turlejske M. Z walk pizeciwko Zbrojnemn Podzemnix (1944-1947). – Warczawa, 1965. - S. 53.
19. Spsychalski M. Wojsko Polskie (1944-1947) . W. 1947. - S.18
20. I bid. - S. 19.
21. Залуский З. Сорок четвертый: события, наблюдения, размышления. - М., 1976. - С. 208.
22. Русский архив: Великая Отечественная. СССР и Польша: 1941 - 1945. К истории военного союза. Документы и материалы. Т. 14. - М., 1994. - С. 166.
23. Там же. - С. - 180.

А.В.Чоботько

Форма и содержание произведений Н.В.Гоголя в оценке В.В.Розанова

Писатель и публицист В.В.Розанов был одной из самых загадочных и интересных фигур в русском интеллектуальном социуме начала XX века. Это один из первых “переосмыслителей” устоявшегося в литературной критике взгляда на творчество Гоголя, делавший свои выводы, в первую очередь, после ознакомления с содержанием и формой художественных произведений автора “Мертвых душ”.

К проблеме соотношения между формой и содержанием в произведениях Гоголя Розанов обращается в статьях “Толстой и Достоевский об искусстве”, “Тений формы”, “Гоголь и его значение для театра”, “Один из певцов вечной “весны”” и других. Рефреном звучит вопрос о форме и содержании произведений Гоголя на протяжении всего текста “Мимолетного”. Но исходные предпосылки своего понимания этой проблемы были сформулированы Розановым в “Легенде о Великом инквизиторе Ф.М. Достоевского” и в статье “Пушкин и Гоголь”. В “Легенде...” Розанов дал исходный тезис своего понимания гоголевского творчества: ...Гоголь “был гениальный живописец внешних форм, и изображению их, к чему одному был способен, придал каким-то волшебством такую жизненность, почти скульптурность, что никто не заметил, как за этими формами ничего в сущности, не скрывается, нет никакой души, нет того, кто бы носил их” [1].

Превосходство, превалирующее значение формы в произведениях Гоголя видится Розанову настолько очевидным и явным, что тот для него “...представляет, может быть, единственный по исключительности в истории пример формального гения, т.е. устремленного единственно на форму, чуткого единственно к форме, в ней одной, до известной степени, всеведущего и всемогущего. И - без всякой чуткости, без всякой мощи, без всякого ведения о содержании, о мысли, о “начинке” ” [2]. В унисон этому звучит и высказывание Розанова в статье того же времени “Один из певцов вечной “весны” . Характеризуя содержательную сторону произведений Гоголя, он будет полностью отрицать наличие в его творческом наследии нравственно-этических проблем, являвшихся актуальными во все

времена и эпохи. Везде, где в той или иной форме Розанов будет затрагивать эту тему, он будет выделять в произведениях Гоголя “мощь формы и бессилие содержания”[3], “красоту, оконченность форм, совершенство создания”[4] , с одной стороны, и отсутствие мысли, “бессодержательность и гордыню” [5] - с другой. В статье “На закате дней: К 55-летию литературной деятельности Л.Н.Толстого” Розанов сводит всю многогранную палитру гоголевских произведений к описанию “пустяков”, то есть совершенно ничего не значащих случаев, эпизодов, не имеющих никакого отношения к жизни: “В сущности, везде Гоголь рисует анекдот и “приключение”.., за черту передачи “бывшего случая”, т.е. совершенных по сюжету пустяков, вот именно только “анекдота”, душа его не поднимается!..” [6]. Поэтому творческая задача, реализованная на “анекдотически-приключенческом” уровне, но с гениальной художественной силой, видится Розановым предельно негативной чертой в гоголевском творчестве.

Форма и содержание художественного произведения, мыслящиеся Розановым в качестве совершенно неравноценных компонентов текста, наиболее откровенно противостоят друг другу в повести “Нос”. Эта повесть характеризуется Розановым как абсурдная, полностью лишенная содержания, без, даже милейших, намеков на смысл: “Так, “тьфу”, нечего и передать, бессмыслица, болтовня” [7]. Гоголевская бессодержательность в этом произведении представлена наиболее ярко. Но эта повесть вызывает у Розанова интерес не только в качестве наиболее яркого иллюстративного примера для его концепции, но и как такая, которая позволяет воочию увидеть непреходящую популярность гоголевской бессмыслицы в различных слоях русского, столь разнополярного и разнородного в своем составе, общества. Ее успех не может быть объясним иначе, чем наличием у Гоголя целого ряда свойств и черт гипнотически-притягательного характера: “Тут есть что-то волшебное; и – незначительное”[8].

К этой повести Розанов также обратится и в статье 1909 года “Гений формы”, появившейся во время широко отмечавшегося во всех уголках Российской империи столетнего юбилея со дня рождения Гоголя. В этой статье дополнительной смысловой нагрузкой наделен и подзаголовок к ней “К 100-летию со дня рождения Гоголя”/, декодирование которого становится возможным только при сопоставлении его с содержанием статьи. Если подзаголовок настраивает читателя на весьма мажорный лад, свойственный только такого рода случаям, то сама статья опровергает закрепленный за такого рода событиями “юбилейный” тон, заключающийся в выражении похвал, чувств и эмоций, адресованных юбиляру. Причем это происходит в довольно резких и нелюбимых суждениях. Поэтому данное мнение Розанова, прозвучавшее именно во время гоголевского юбилея, должно было как бы еще раз, но, учитывая фактор времени его появления, уже со значительно большей силой, подчеркнуть свое особое положение как среди того множества отзывов и рецензий, которые были озвучены во время этих торжеств, так и в русской “гоголевской” критике вообще.

Тема, затронутая Розановым в “Гении формы”, не была для него новой. Но здесь она раскрывается с учетом целого ряда новых аргументов, ранее не высказывавшихся и позволяющих с еще большей силой мотивировать свою точку зрения по этому вопросу. В качестве точки отсчета для цепочки своих дальнейших размышлений Розанов и выбирает повесть “Нос”. Напомним, что именно она была для Розанова наиболее наглядным иллюстративно-показательным примером,

позволявшим говорить о творчестве автора “Мертвых душ” как о ничего не значащем и не несущем в себе никакого содержания: в ней “...ничего нет...”, “здесь - ничего нет” [9].

Содержание этой повести передается Розановым в нескольких предложениях и сводится им к потере майором Ковалевым собственного носа, поисками его и возвращением на причитавшееся ему место. В самой статье Розанов прибегает к столь любимой им манере диалога с “мнимым” оппонентом, то есть с оппонентом не конкретным, когда-то участвовавшим в споре с писателем, а вымышленным лицом, отражающим в своих суждениях ту точку зрения, которая вступает в прямые противоречия с розановской. Конечно, такой оппонент будет носителем наиболее распространенных в русской критике точек зрения на творчество Гоголя, отстаивать в нем именно то, что самому Розанову представляется либо вторичным, либо вообще ничего не значащим. Главным аргументом таких “мнимо-реальных” оппонентов Розанова была ссылка на абсолютную уникальность и неповторимость формы гоголевских произведений, на то, “как рассказано”. Исход спора между Розановым и его условным собеседником был уже заведомо известен: вопрос о соотношении таких неразделимых между собой эстетико-художественных категорий как “форма” и “содержание” в воззрениях писателя уже нашел свое решение.

Исходя из позиции, предусматривающей не подлежащее сомнению положение о главенстве, превалирующем значении содержательной стороны любого художественного произведения Розанов и решает вопрос об определении главных идей конкретных гоголевских текстов. Творчество Гоголя, в его понимании, распадается на несколько этапов, разграничительным критерием между которыми, как бы этому не противился Розанов, выступает, в первую очередь, тематико-содержательный фактор. Так, в статье “Загадки Гоголя...” Розанов говорит о том, что “после короткого периода, когда /Гоголь/ забавил и восхищал Русь своими малороссийскими рассказами, - он сделал как бы несколько “проб пера” своими петербургскими повестями. “Миргород” и “Петербург” - так можно было бы объединить его творчество до “Мертвых душ”” [10]. Но в другом месте Розанов выделяет в отдельную, самостоятельную группу “Выбранные места из переписки с друзьями” и “Авторскую исповедь” как произведения, составившие также особый период в творчестве Гоголя: “...в “Переписке с друзьями” и “Авторском завещании” /он/ заговорил самые необыкновенные вещи...” [11]. Эти произведения вычлняются Розановым также как первые в начале качественно нового этапа в духовной эволюции писателя, прерванного только его смертью: Гоголь закончил свою жизнь “...сожжением дальнейших рукописей, поездкой в Иерусалим, покаянной “Перепиской с друзьями”, попытками “Авторской исповеди”.., за которой, проживи он долее.., последовали бы еще другие, более интересные “Исповеди...” [12].

Следует отметить, что произведения первого, в розановской классификации, периода в творчестве Гоголя (он их неоднократно называет “малороссийскими рассказами” [13], “малороссийскими вещицами” [14]) несколько дистанцируются, отграничиваются от произведений, следовавших за ними. Такое их положение в мировоззренческой концепции Розанова обусловлено наличием в них хоть какого-то содержания. Они мыслятся Розановым как такие, в которых Гоголь хоть как-то попытался отразить “извечные первоначальные устои, на которых всегда все

держалось на Руси” [15]. “Малороссийские” повести Гоголя (в частности, “Вий”, “Страшная месть”) виделись Розанову единственными в истории русской литературы по силе “фантастичности вымысла” [16], такими произведениями, “которым автор сообщил живучесть, смысл, какое-то странное доверие читателя и свое” [17]. Розанов отмечает, “...что в них чувствуешь какую-то истину, хотя их фабула переступает границы всякой возможности”, что никто до Гоголя “не создавал таких чудодейственных фантазий” [18]. В этих произведениях Гоголь “туляет”, то есть дает максимальную свободу своему творческому вымыслу и, таким образом, хоть на время освобождается от гнетущей повседневной рутины. Апофеозом гоголевской бессмыслицы, по мнению Розанова, явились “петербургские” повести писателя. К этому ряду произведений Розанов также причисляет и “Коляску”. “Коляска” для него - ничего не значащая, совсем не несущая никакого содержания история об одном помещике, “история о том, как хозяин, к которому ехали гости, забывший о приглашении их и не приготовившийся их принять, спрятался от смущения в коляске” [19]. “Петербургские” повести видятся Розанову, своего рода, промежуточным, переходным этапом между “малороссийским” творчеством писателя и произведениями последних лет его жизни. Это, своего рода, “пробы пера” перед написанием “Мертвых душ”. Главным отличительным признаком этих произведений Розанов видит их “смехотворность” [20], то есть полное отсутствие в них содержательной линии, смысла. К этому перечню Розанов относит также повесть “Шинель”, которая представляет собой “...рассказ о том, как...несчастный чиновник сшил себе новую шинель, но ее у него ограбили, сняли с плеч на улице...” [21]. Схема, по которой строятся все эти произведения, называется Розановым “схемой “Носа”” и сводится им к, своего рода, формуле: “Содержания почти нет, или - пустое, ненужное, неинтересное. Не представляющее абсолютно никакой важности. Форма, то, как рассказано, - гениальна до степени, недоступной ни одному нашему художнику, по яркости, силе впечатления, удару в память и воображение” [22].

Центральным, главным произведением в творческом наследии Гоголя Розанов называет “Мертвые души”, которые увенчали собой, своим появлением тему “глупости и бессмысленности” [23], “начатую” Гоголем еще в “Ганце Кюхельгартене”. “Мертвые души” характеризуются Розановым как “история о плуте” [24], решившем “скупить умершие ревизские души и заложить их” [25], чтобы потом, путем различных манипуляций, нажить на этом себе капитал. Даже в главном произведении (по Розанову) своей жизни Гоголь не может выйти “за черту передачи “бывшего случая”, т. е. совершенных по сюжету пустяков, вот именно только “анекдота”, душа его не поднимается” [26], “план “Мертвых душ” - в сущности, анекдот...” [27].

В отдельную группу Гоголь выделяет пьесы Гоголя. Во многом определяющей для уяснения его понимания драматургического творчества Гоголя стала статья “Гоголь и его значение для театра”, появившаяся во время столетнего юбилея со дня рождения писателя. Здесь Розанов довольно четко очертил свое представление о драматургическом наследии Гоголя и его месте в творчестве писателя вообще. Пьесы Гоголя (в качестве примеров Розанов называет “Тяжбу”, “Женитьбу”, “Игроков”, “Ревизора”) являются “первоначальным абрисом”, “пробными эскизами” перед написанием “Мертвых душ”. В случае не написания Гоголем своей гениальной поэмы главная тематика его творчества была бы

наиболее полно и широко раскрыта именно в пьесах, именно в них получила бы свое максимально полное отражение и художественную завершенность. Но “Мёртвые души”, будучи все же написанными и опубликованными, свели роль этих пьес к положению “подготовительных” и “этюдных”. Сходство между гоголевскими пьесами и “Мертвыми душами” для Розанова заключается как в общности их тем, так и в ряде других аналогий (общность сюжета, художественно-изобразительных средств, использованных для раскрытия этого сюжета и т.п.). Касаясь, например, тематической близости между пьесами Гоголя и “Мертвыми душами”, Розанов отмечает, что и там, и там “рисуетя все то же темное, вернее, - грязное, засоренное и заношенное, русское захолустье...” [28]. В пьесах, как и в прозаических произведениях, титаническое художественное воображение Гоголя выбирало для своего воплощения те эпизоды, которые “ничего собою не характеризуют и ничего в себе не содержат” - это “просто петербургские анекдоты, которые могли быть и которых могло не быть” [29].

Разумеется, центральной гоголевской пьесой для Розанова был “Ревизор”. Сюжет его, как и сюжеты большинства других произведений писателя, Розановым предельно утрируется и сводится им к “анекдотическому”: в пьесе речь идет о том, как “барина прощальгу приняли в городе за ревизора” [30], это “рассказ об ошибке чиновников, принявших проезжего...человека за присланного из Петербурга важного ревизора. Почти “Нос” ” [31]. “Ревизор” видится Розанову венцом литературы “пустословия” [32], поскольку и здесь содержанию произведения отводится вторичное, периферийное место. Поэтому развитие сюжета, решение тематических задач в пьесе сводится к минимуму, так как это является для ее автора совершенно не имеющим никакого значения. “Ревизор” - это также грандиозный лингвистический эксперимент, практическое воплощение гоголевской языковой доктрины. В этом произведении блестящее лингвистическое чутье Гоголя отразилось в полной мере: “Действия, хода в пьесе почти нет,- или они, в сущности глупы; того, что технически зовется “интригою” или “фабулою”, - почти нет, или они совершенно не значащи сами по себе. Все дело в фигурах, в изваяниях...”, здесь “изумительную сторону составляет дух языка, все эти речи...” [33]. Это - некая “изваянная” комедия, состоящая из самоценных слов. Форма ее представляется Розанову настолько совершенной, что даже эпизодические герои, такие, например, как Осип, запечатлеваются в читательской памяти на относительно продолжительные временные отрезки, надолго: “Тут - совершенство чеканки,- тут все принадлежит форме, а не содержанию. С мастерством Фидия Гоголь изваял насекомых маленького городка в маленькую историческую эпоху: и эти крошечные бронзовые фигурки, которые могут все уместиться на ладони, руки их рассматривают...с удивлением и завидованием более слабые мастера более громоздких созданий. - “И веревочку подай сюда”...” [34]. Эта розановская оценка - еще одно подтверждение тому, что форма произведения для Гоголя является самоцелью, она самодостаточна и сама по себе содержательна.

Содержательно-тематическая сторона других пьес Гоголя также сводится Розановым к отражению “пошлости пошлого человека” [35]. Сюжет их также представляется ему “анекдотичным”, “ничего в себе не содержащим” [36]. Но даже при такой характеристике содержательной стороны драматических произведений Гоголя тот видится Розанову в роли одного из основоположников (наряду с Пушкиным), основателей русской драматургической школы, по следам которого

пошли Островский, Л.Толстой и другие писатели: “Гоголь дал школу, создал движение на сцене” [37]. Лучшие образцы русских пьес второй половины XIX века созданы именно в гоголевском духе, в рамках заданного именно им, а не Пушкиным, типом мышления и художественного отражения действительности: “...все последующее движение русского театра продолжает собою Гоголя, а не Пушкина, продолжает “Ревизора”, а не продолжает “Бориса Годунова”. Не только весь Островский, но и такие вещи как “Плоды просвещения” и “Власть тьмы” Толстого, примыкают, к “Ревизору”. Они изображают то же самое, что изображал Гоголь, и под тем же самым углом смеха и ужаса, под каким он взглянул на сор и темь русской жизни” [38]. Но, определяя место пьес в творчестве Гоголя как второстепенное, побочное, Розанов не включает его в число ведущих русских драматургов: Гоголь не “жил для театра, и театр не может жить им. Театр может жить только тем, кто сам весь и всю жизнь живёт или жил для театра” [39]. Это определение непосредственно связано с розановским членением и составлением ценностной градации различных жанров и конкретных произведений в творческом наследии Гоголя. Однако, наряду с этим, им также признается исключительное положение драматического творчества Гоголя в истории русской литературы и театра.

Исключительное “чувство” слово, неограниченная власть над ним позволяли Гоголю придавать форме своих произведений совершенную неповторимость и, тем самым, они становились совсем непохожими ни на чьи другие, стояли обособленно среди художественных сочинений русской литературы, занимали в ней автономную позицию: “Между многими качествами сила Гоголя и власть его над читателями проистекает из изумительного чувства им русского слова. Никто так не знал русского слова, не чуял его духа и формы. Можно сказать, лицо русского человека он видел под формой русского слова, – как бы в вуали из слов, речи” [40].

Глубокое овладение потенциалом русского слова позволяло Гоголю максимально эффективно использовать скрытые, невидимые и неизвестные другим писателям его возможности, придавая тем самым своим произведениям и героям, ни с чем не сравнимую индивидуальность. Это главная причина “запоминаемости” читателями персонажей гоголевских произведений. В частности, это утверждение касается второстепенных персонажей ряда произведений Гоголя: Осипа из “Ревизора” и Петрушки из “Мертвых душ”. “Осип произносит один монолог о ничего не значащих вещах. Но он так произнесен,- слова, им выговоренные, соль этих слов, дух их таковы, что Осипа из “Ревизора” все знают, пожалуй, ярче, чем знают и помнят главных действующих лиц многих комедий Островского” [41], “...без всяких усилий вся Россия помнит Осипа, слугу Хлестакова, хотя он выведен только раз и произносит всего один монолог, притом пустого, ничтожного значения”[42]; “Сколько строк посвящено Гоголем Петрушке?.. Если сложить все отдельные строки, разбросанные на протяжении длинного произведения, то едва ли наберется больше одной страницы. Ведь нет его общей характеристики, все отдельные, оброненные замечания. А между тем Петрушка всей Россией помнится и живо представляется, не менее живо (а в сущности живее), чем Николай Ростов, которому в “Войне и мире” Толстой посвятил целые главы...” [43].

Еще в самом начале обращения к гоголевскому творчеству Розанов мотивирует “запоминаемость” сказанного писателем особым умением обращаться с русским словом. Позже он подкрепляет это указанием на магико-гипнотические

свойства личности Гоголя. Сравнивая языковую ткань произведений Гоголя и Пушкина, другого, “доброе” гения, сыгравшего в русском обществе некую уравновешивающую, сдерживающую роль, Розанов приходит к выводу, что Пушкин выступает в качестве положительного полюса в его ценностной системе. Розанов признается, что “его слово, его сцена, как волна, входит в душу и, как волна же, освежив и всколыхав ее, – отходит назад, обратно: черта, проведенная ею в душе нашей, закрывается и зарастает; напротив, черта, проведенная Гоголем, остается неподвижною: она не увеличивается, не уменьшается, но как выдавилась однажды – так и остается навсегда” [44]. Это кажется Розанову еще более удивительным, потому что “Мертвые души” однообразны для него на всем протяжении сюжетного действия (“рассказ узок, эпопея удушлива, тесна; ни одного лишнего слова в ней; автор точно надел на себя терновый венец, и идет, сколько будет сил идти” [45]), а сцены из произведений Пушкина – “своеобразны и романтичны” [46]. Отсутствие содержания в произведениях Гоголя как раз и объясняется Розановым абсолютно уникальным пониманием им сути русского слова, делающего его язык “восковым”, “в котором ничего не шевелится, ни одно слово не выдвигается вперед и не хочет сказать больше, чем сказано во всех других. И где бы мы ни открыли книгу..., мы увидим всюду эту же мертвую ткань языка, в которую обернуты все выведенные фигуры” [47]. Согласно Розанову, “мертвый”, “безжизненный” язык Гоголя никак не мог отразить всю полноту жизни, явлений и процессов действительности, начиная с широты человеческих чувств и заканчивая описанием характернейших черт быта русских людей. Это всего лишь “мертвая ткань, которая какою-то введена была в душу читателя, таковою в ней и останется навсегда” [48]. Язык, слово, единственно занимавшие ум писателя при создании его произведений и обусловили такую его “...власть...над читателями...” [49]. Но, поскольку, художественные произведения Гоголя состоят “из какой-то восковой массы слов, и тайну этого художественного делания знал один Гоголь” [50] и, следовательно, русские читатели “никогда ни с кем из виденного не имели ничего общего, связующего...” [51], то это и делало произведения автора “Мертвых душ” незабываемыми.

Близко по своему семантическому наполнению к розановскому рассмотрению проблемы соотношения между формой и содержанием в произведениях Гоголя также и рассмотрение причин доступности и понятности их тем русским читателям, которые не имеют специальной филологической подготовки. Так, в “Мимолетном”, называя Гоголя “атомным писателем” [52], то есть писателем, сумевшем отразить в своем творчестве “первичные элементы”, передать “первосущность” человека, Розанов интерпретирует содержательную сторону его произведений как направленную только лишь на отражение отрицательных сторон человеческой натуры. Поэтому и вопрос об их всеобщей “доступности” является для него практически решенным и не представляющим никаких загадок. Наличие у Гоголя гигантского художественного дарования, направленного на профанацию и огрубление всего, что представало перед его взором и затем выходило из-под его пера, и делал, о, в конечном счете, его произведения максимально “понятными”: “Кто же не поймет азбуки... Отсюда -то его могущество. Сели его “элементы” на голову русскую и как шапкой закрыли все. Закрыли глаза всем” [53]. В качестве же “первосущностей” Розанов выделяет такие элементы и их персонифицированных носителей: “...грубость (Собакевич),

слащавость (Манилов), бестолковость (Коробочка), пролазничество (Чичиков). И прочее, Все элементарно, плоско... “Без листика” и “без цветочка” [54].

В другом месте образ Собакевича получает более пространную и емкую характеристику: “...когда (Гоголь) писал “Собакевича”: он писал вечную, “пока мы на земле”, человеческую грузность, человеческую грубость, человеческую физиологичность. “Я съел осетра”. Подло...”[55].

Для Розанова содержательная канва гоголевских произведений свелась к отражению только “протозоа” (первоначальной жизни) русской действительности: “Как это забыть? Как не с этого начать обсуждение? Гоголь неувядаем” [56]. “Мертвые души” и “Ревизор”, произведения, наиболее точно иллюстрирующие его мысли, “лубочны” и поэтому общедоступны, понятны: “Сразу всем понятно. Это - лубок. Сразу никакое художество не может стать всем понятно: оно слишком полно, содержательно и внутренне для этого” [57]. Но даже отражение Гоголем “первоначальной русской жизни” предельно односторонне, ограничено минимальным набором тем, что позволяет Розанову лишний раз акцентировать внимание на гоголевской однобокости и невозможности передачи им более широких и содержательных сюжетов:“(Гоголь) гениально и истинно выразил протозоа русского бездушия, русской неодушевленности, – те “первичные и всеобщие формы”, какие являет русская действительность, когда у русского человека души нет. Но это лишь одна сторона: он не описал и не выразил (хотя, по-видимому, “вдали” увидел) тоже сущие у нас протозоа нашего одушевления, нашей душевности и притом гнездящиеся в каждой хибарочке в странном соседстве и близости около дикости и грубости...” [58].

“Понятностью” и “доступностью” гоголевских произведений объясняется Розановым и тот широкий общественный резонанс, который был ими вызван. Более того, Розанов видит в Гоголе духовного лидера и предводителя той части русского общества, которая впоследствии явилась основной движущей силой бунтов и революций: “ “Успех” Гоголя... весь и объясняется тем, что, кроме плоско-глупого по содержанию, он ничего и не говорил, и, во-вторых, что он попал, совпал с самым гадким и пошлым в национальном характере - с цинизмом, с даром издевательства у русских, с силою гогочущей толпы, которая...мнет и топчет слезы, идеализм и страдание...”[59]. Поэтому вполне естественной выглядит розановская мысль о том, что каждое художественное произведение лишь тогда может считаться высокодуховным, если оно способно приносить пользу людям, быть направленным на улучшение духовной атмосферы общества. А польза для общества от любого произведения не мыслится им без его глубокой содержательной стороны.

Таким образом, розановская характеристика творчества Гоголя в значительной степени определялась его пониманием сути художественного слова, его практических целей и конкретных задач. Выдвигая на первый план в любом литературном произведении его тематико-содержательную сторону, Розанов весьма скептически относился к формальным элементам художественных текстов. Творчество Гоголя было для него в наибольшей степени подходящим наглядно-иллюстративным примером в этом плане, неоднократно использовалось в качестве образца тупиковой линии в истории русской литературы, линии, которая должна была, по его мнению, прекратить свое существование и никоим образом не должна была считаться начинающими писателями в качестве “учительно-

подражательной”.

Литература:

1. Розанов В.В. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского// Розанов В.В. Собр.соч.: Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского.- М., 1996.- С.18.
2. Розанов В.В. Гений формы// Розанов В.В. Собр.соч.: О писательстве и писателях.- М.,1995.-С.348-349.
3. Розанов В.В. На закате дней: К 55-летию литературной деятельности Л.Н.Толстого // Розанов В.В. Собр.соч.: О писательстве и писателях.- М.,1995.-С.226.
4. Розанов В.В. Гений формы.- С.350.
5. Розанов В.В. Мимолетное: 1915 год// Розанов В.В. Собр.соч.: Мимолетное.- М., 1994. - С.118.
6. Розанов В.В. На закате дней: К 55-летию литературной деятельности Л.Н.Толстого.-С.226.
7. Там же.-С.226.
8. Там же.-С.226.
9. Розанов В.В. Гений формы.-С.346.
- 10.Розанов В.В. Загадки Гоголя...// Розанов В.В. Собр.соч.: О писательстве и писателях,- М.,1995.- С.338. 11.Розанов В.В. Лермонтов: К 60-летию кончины// Розанов В.В. Собр. соч.: О писательстве и писателях.- М.,1995.- С.73.
- 12.Розанов В.В. Загадки Гоголя... – С.337.
- 13.Там же.-С.338.
- 14.Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 1-й// Розанов В.В. Уединенное. М.,1990.- С.117.
- 15.Розанов В.В. Загадки Гоголя.-С.344.
- 16.Розанов В.В. Гоголь// Розанов В.В. Собр.соч.: О писательстве и писателях.- М.,1995.- С.121.
- 17.Там же.-С.121.
- 18.Там же.-С.121.
- 19.Розанов В.В. Гений формы.-С.347.
20. Розанов В.В. Загадки Гоголя...-С.336.
- 21.Розанов В.В. Гений формы.-С.347.
- 22.Там же.-С.347.
- 23.Розанов В.В.Мимолётное: 1915 год.-С.117.
- 24.Розанов В.В.Гений формы.- С. 346.
- 25.Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 2-й и последний// Розанов В.В. Уединённое.-М.,1990.- С.317.
- 26.Розанов В.В. На закате дней...-С.226.
- 27.Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 2-й и последний.-С.317.
- 28.Розанов В.В.Гоголь и его значение для театра // Розанов В.В. Собр.соч.:Среди художников.- М.,1994.- С.300.
- 29.Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 2-й и последний.-С.317.
- 30.Там же.-С.317.
- 31.Розанов В.В. Гений формы.- С. 347

32. Розанов В.В. Мимолётное: 1915 год.-С.17.
33. Розанов В.В. Гоголь и его значение для театра.-С.301.
34. Там же.-С.301.
35. Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 1-й.-С.117.
36. Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 2-й и последний.-С.317.
37. Розанов В.В. Гоголь и его значение для театра.-С.300.
38. Там же.- С.300.
39. Там же.- С.302.
40. Там же.- С.301.
41. Там же.- С.301.
42. Розанов В.В. На закате дней...-С.225.
43. Там же.- С.224-225.
44. Розанов В.В. Пушкин и Гоголь// Розанов В.В. Собр.соч.: Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского.- М.,1996.-С..139.
45. Розанов В.В. Лермонтов: К 60-летию кончины.-С.72.
46. Розанов В.В. Пушкин и Гоголь.-С.139.
47. Там же.- С.139.
48. Там же.- С.139.
49. Розанов В.В. Гоголь и его значение для театра.-С.301.
50. Розанов В.В. Пушкин и Гоголь.-С.140.
51. Там же.- С.140.
52. Розанов В.В. Мимолетное: 1915 год.-С.94.
53. Там же.- С.94.
54. Там же.- С.94.
55. Там же.- С.226.
56. Там же.- С.145.
57. Там же.- С.319.
58. Там же.- С.145-146.
59. Там же.- С.117.

ЗМІСТ

І.Ф. Курас	3
Сучасна регіональна політика як фактор державотворення.....	
Ю.І. Шаповал	9
Сучасний стан дослідження політичного терору в Україні у 20-50 ті роки.....	13
О.І. Путро	
Останній гетьман Лівобережної України (нові штрихи до соціально-політичного портрету Кирила Розумовського).....	27
О.Д. Бойко	
Перебудова та формування “кризового синдрому модернізації” в Україні (друга половина 80-х – поч. 90-х років ХХ ст.).....	33 36
В.В. Снегирьов	
Сучасна соціально – правова держава (Понятійно-термінологічний аспект).....	41
Є.М. Страшко, С. Баранник	
Жіночі організації в суспільно-політичному житті України.....	50
О.М. Уривалкін	
Чернігово-Сіверська земля під владою Великого князівства Литовського та Москви.....	53 57
О.Ю. Москаленко, І.С. Кедун	
До питання про укріплення малих міст Чернігово-Сіверщини в X – XIII ст.....	61
О. Москаленко	
Чернігівські князі і тмутороканські відомості Повісті времних літ.....	67
Р. Бабенко	
Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками- сельджуками за контроль над Судаком (1221-1222 рр.).....	70 73
А.В. Блануца	
Духовно-релігійний фактор в ході Національно-визвольної війни 1648-1657 рр.....	78
П.П. Захарченко	
Білоруський козацький полк у 1655 – 1659 роках: національний феномен чи українське запозичення?.....	81
О.М. Уривалкін	85
Коли було створено Ніжинський козацький полк і хто був його першим полковником (Спроба історичного аналізу).....	91
М.М. Великанова	
Правові засади устрою Ніжинського і Прилуцького полків.....	94
О.В. Желіба	
Графічні і духовні попередники герба Війська Запорізького “козак із самопалом”.....	98
М.О. Луняк	104

Характеристика правового статусу українських міст у складі Російської імперії.....	107
В. Бойко	113
Реформи державних селян другої половини ХІХ ст. в Лівобережній Україні.....	119
А.В. Ващенко	
Система адміністративного управління селянами після реформи 1861 р.....	123
Л.М.Шара	130
Джерельна база для вивчення проблеми становлення муніципального управління на Чернігівщині у другій пол. ХІХ ст.....	138
Є.М. Страшко	142
Жіноча освіта в українській провінції другої половини ХІХ ст. як складова гендерної історії (На матеріалі Чернігівщини).....	150
О.В.Понаморенко	
Деякі аспекти впровадження інституту військових поселень в Україні.....	159
В.М. Шевченко	
Селянське повстання 1902 року: погляд через століття.....	166
О.В. Герасименко	
Селянське повстання 1902 року: огляд публікацій.....	169
Є.М. Страшко, О.П. Кривобок	
Соціально-національна стратифікація студентства Лівобережної України на межі ХІХ-ХХ ст.....	171
В.В.Ткаченко	175
Роль провінції у розгортанні комунітарного руху в Лівобережній Україні у 80-х рр. ХІХ-20-х рр. ХХ ст.....	178
О.В. Ростовська	
Національно – визвольний рух на Чернігівщині у 1900- 1917 рр.....	181
О.О.Лейберов	
Військовополонені на Ніжинщині в 1916-1917 роках.....	185
А.Г. Нітченко	
Вибори до міських дум та земств на Чернігівщині в 1917 р.....	194
П.П.Овдієнко	
Парламентські виборчі кампанії у Лівобережній Україні (історичний досвід).....	196
О.Оніщенко	204
Чернігівський губернський громадський виконавчий комітет у 1917 році.....	207
В.В.Мартиненко	210
До питання українсько-білоруських стосунків наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.....	213
Т.Й. Окріашвілі	
Донецко-Криворожская республика как попытка провозглашения государственного образования на территории Левобережной Украины...	218
П.П. Гай-Нижник	

Листопад-грудень 1918 р.: Повстання Директорії чи успішна спроба державного військового перевороту?.....	224
П.П.Моціяка	226
Т.Г.Масарик і українська революція.1917-1918 рр.....	231
А.М. Боровик	
Діяльність видавничого відділу Міністерства народної освіти по підготовці українських підручників за часів Центральної Ради.....	
Ю.В.Котляр	
Селянський рух на Лівобережній Україні в 20-х рр. XX ст.....	
В.В. Голець	
Кооперативний рух в умовах непу (на матеріалах Чернігівської області) (1921 – 1928 рр.).....	
І.М. Преловська	
Ніжин і Ніжинщина в архівних матеріалах УАПЦ.....	
М.А.Журба	
Взаємини селянських громадських об'єднань УСРР та РСФРР в умовах більшовицького режиму (20-ті роки XX століття).....	
Д.К. Гринь	
Облік міської людності УСРР 1931 року як історичне джерело.....	
П.М. Чернега, В. Доценко	
Єврейська проблема міст порубіжних районів Лівобережжя в 20-30-х рр. XX ст.....	
В.В. Голець	
Кооперативне будівництво в північному Лівобережжі: використання історичного досвіду.....	
С.М.Фурс	
Переселення з Північного Лівобережжя України (середина 30-х рр. XX століття).....	
С.М. Крапив'янський	
Нові сторінки з історії визволення Ніжина від німецько – фашистської окупації.....	
О.В.Потильчак	
До питання про використання військовополонених німців на відбудовчих роботах у Чернігові та області восени 1944 року.....	
Ю. М.Давиденко	
Мобілізація до лав Народного Війська Польського на завершальному етапі Другої Світової війни.....	
А.В.Чоботько	
Форма и содержание произведений Н.В.Гоголя в оценке В.В.Розанова...	